

British Embassy
Kyiv

(НЕ)ВИВЧЕНІ УРОКИ:

ДОСВІД КРАЇН ЩОДО РЕІНТЕГРАЦІЇ ДІТЕЙ І МОЛОДІ

(Не)вивчені уроки: досвід країн щодо реінтеграції дітей і молоді

Авторка: Анастасія Воробйова

Загальна редакція: Марія Суляліна

Авторки розділів: Ольга Антонова, Ганна Палій, Анастасія Воробйова

Літературна редакція: Юлія Шекет

Верстка та дизайн: Максим Афанасьєв

Дослідження «(Не)вивчені уроки: досвід країн щодо реінтеграції дітей і молоді»

/ А. Воробйова, М. Суляліна, О. Антонова, Г. Палій. — Київ: ЦГП «Альменда», 2024. — 93 с.

British Embassy
Kyiv

Видання цього дослідження стало можливим завдяки фінансовій підтримці Уряду Великої Британії в рамках проєкту «Шлях вперед: закладаючи основи для спільного майбутнього», який виконує ЦГП «Альменда». Погляди, висловлені в цій публікації, належать авторам і можуть не збігатися з офіційною позицією Уряду Великої Британії.

Центр громадянської просвіти «Альменда» (ЦГП «Альменда») — громадська організація, зареєстрована в Ялті 2011 року. До 2014 року пріоритетним напрямом діяльності організації була просвіта у сфері прав людини. В 2014 році через окупацію Криму організація вимушена була переїхати до Києва. Наразі пріоритетні напрями діяльності організації — забезпечення систематичного збору точних, своєчасних, перевірених даних щодо брутальних порушень стосовно дітей в ситуаціях збройного конфлікту.

Під час підготовки моніторингових звітів ЦГП «Альменда» керується принципами об'єктивності, достовірності та своєчасності.

Детальніше про Центр громадянської просвіти «Альменда»:

<http://almenda.org>

Електронна пошта для зауважень і пропозицій: info@almenda.org

ЗМІСТ

ВСТУП	4
ДОСВІД КРАЇН КОЛИШНЬОЇ ЮГОСЛАВІЇ	10
ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ	11
ВИКЛИКИ / ОСОБЛИВОСТІ РЕГІОНУ	16
ХОРВАТІЯ	18
БОСНІЯ І ГЕРЦЕГОВИНА	22
СЕРБІЯ І КОСОВО	28
ВИСНОВКИ	34
ДОСВІД НІМЕЧЧИНИ	36
ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ	37
ВИКЛИКИ / ОСОБЛИВОСТІ ПОВОЄННОЇ РЕАЛЬНОСТІ ТА РОЗДІЛЕНОЇ НІМЕЧЧИНИ	40
УСПІШНІ ЗАХОДИ І ПРАКТИКИ В ДОСВІДІ ПОВОЄННОЇ РОЗДІЛЕНОЇ НІМЕЧЧИНИ ТА ОБ'ЄДНАНОЇ НІМЕЧЧИНИ З 1990 РОКУ	45
Зміни в системі державного управління та встановлення справедливості	45
Освітня, культурна і молодіжна політика	51
Соціальна політика	57
Політика пам'яті	59
ПРОБЛЕМИ ТА НЕУСПІШНІСТЬ ЗАХОДІВ	62
ВИСНОВКИ	64
ДОСВІД ПІВНІЧНОЇ ІРЛАНДІЇ	67
ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ	68
Діти й молодь під час конфлікту	72
Освіта	73
УСПІШНІ ЗАХОДИ	75
Інституційний успіх	75
Неформальні ініціативи	76
НЕУСПІШНІ ЗАХОДИ	77
Розділеність освіти	77
Відсутність психологічної підтримки	78
ВИСНОВКИ	79
ДОСВІД БЕЛЬГІЇ	80
ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ	81
Бельгійський компроміс	82
Конфронтації	82
Освіта	84
Спроби об'єднання	84
ВИСНОВКИ	85
(Не)ВИВЧЕНИЙ ДОСВІД	86
МАТРИЦЯ	90

ВСТУП

«Оскільки війни починаються в свідомості людей, саме в свідомості людей необхідно створити захист миру».

З цієї фрази починається Конституція ЮНЕСКО, ухвалена невдовзі після закінчення Другої світової війни, коли постали новий порядок гарантування світової безпеки та нова система захисту прав людини. Досвід тоталітарних держав ХХ століття, зокрема нацистської Німеччини, згадувався під час ухвалення ключових міжнародних угод із захисту прав людини (Загальної декларації прав людини, Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права 1966 року). Це стосується використання освіти для розпалювання міжетнічної ненависті й використання молодіжних рухів для милітаризації дітей і молоді (наприклад, милітаристської організації Гітлер'югенд, яка мала виховувати німецьку молодь в дусі націонал-соціалізму). Міжнародні угоди й новостворена система захисту прав людини мали запобігти повторенню таких практик надалі.

Нинішня російсько-українська війна й її наслідки для дітей і молоді показують, що наявні інструменти неефективні в запобіганні таким практикам. Російська Федерація свідомо й систематично з 2014 року порушує закони і звичаї війни, впроваджуючи власні освітні стандарти на ТОТ — і одночасно перешкоджаючи в отриманні української освіти. Такі практики також є порушенням Конвенції з прав дитини і Конвенції з економічних, соціальних і культурних прав, які закріплюють право дитини на освіту, відповідну власній культурній ідентичності.

Освіта на окупованих Росією територіях використовується як засіб знищення української ідентичності та її заміщення на російську¹. Із публічного обігу вилучається українська мова та предмети українознавчого циклу (література, історія тощо), відбувається систематичне нав'язування «традиційних російських цінностей», серед яких особливо виступає «служіння Отчезеству» і готовність самопожертви задля Росії². Для цього спотворюються історичні наративи, створюються патріотичні молодіжні рухи (які є продовжувачами традицій радянської піонерії та Гітлер'югенда), і відбувається активна підготовка населення до екзистенційної війни проти зовнішніх ворогів — до яких включають і Україну, і так звані «недружні країни», а саме країни ЄС і НАТО.

Із початку повномасштабного вторгнення у лютому 2022 року географія окупованих Росією територій розширилась, і станом на лютий 2024 року Росія контролює приблизно 26 % української території³. Умови російської окупації, в

1 Аналітичний звіт «„Кримський сценарій“: як Російська Федерація знищує українську ідентичність дітей на окупованих територіях» <https://almenda.org/en/analitichnyy-zvit-universalnyy-soldat-2022-2023/>

2 Указ Президента РФ от 09.11.2022 № 809 «Об утверждении Основ государственной политики по сохранению и укреплению традиционных российских духовно-нравственных ценностей»: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_430906/24f1a051389c864bb9c7af53538a2a674b0a5416/

3 В. Зеленський : близько 26% території України поки залишаються окупованими Росією. Укрінформ. 5.02.2024 року: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3822910-blizko-26-teritorii-ukraini-poki-zalisautsa-okupovanimi-rosie-u-zelenskij.html>

яких обмежений доступ до альтернативних ресурсів, а школи й навчальні заклади є основними агентами поширення російських наративів через навчальні програми, стають ідеальним підґрунтям для знищення української ідентичності, передусім для дітей, чия психіка особливо вразлива до зовнішніх впливів.

Звільнення всіх окупованих Росією територій і відновлення міжнародно визнаних державних кордонів є обов'язковою умовою встановлення миру. Але фізичне звільнення територій від російської окупації — лише один із компонентів відновлення миру в Україні, і лише перший етап на цьому шляху.

Понад 1 млн українських дітей перебуває нині під російськими впливами, що є досить ефективними для дитячої нерозвиненої психіки — і на окупованих територіях вже виростає покоління, яке з раннього віку піддавали систематичній російській пропаганді. Ментальна чи когнітивна деокупація українських територій уже була визначена як один із основних напрямів державної політики щодо деокупації Криму, але цей напрям актуальний для всіх окупованих територій.

Когнітивна деокупація — це комплекс стратегічних, оперативних і тактичних заходів, які мають бути сплановані та здійснені різними суб'єктами для підготовки, спрямування та оцінки довгострокових суспільно-політичних, соціально-економічних і соціально-психологічних процесів переформування фактичної свідомості, соціальних цінностей, світогляду та громадянської поведінки багатьох мешканців Криму після кінетичної та/або дипломатичної деокупації півострова, і, як наслідок, повного відновлення дії українського законодавства та суверенітету на території півострова⁴.

Цим дослідженням ми хочемо зробити свій внесок у питання когнітивної деокупації, проаналізувавши успішні й неуспішні практики держав, які мають досвід війн і подолання наслідків розділення — фізичного, мовного і/або ментального. Цей досвід допоможе зрозуміти, яким чином Україна має формувати власну політику реінтеграції дітей і молоді з окупованих територій, щоб цей процес став максимально нетравматичним для дітей і молоді⁵, і водночас сприятливим для розбудови миру та зниження рівня поляризації в суспільстві.

Поняття реінтеграції в повоєнному суспільстві

Згідно зі статтею 39 Конвенції ООН з прав дитини, стороною якої є й Україна, держави-учасниці мають сприяти «фізичному й психологічному відновленню та соціальній інтеграції дитини, яка стала жертвою будь-яких видів нехтування, експлуатації чи зловживань, катувань чи будь-яких жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження, покарання чи збройних конфліктів». Цей процес має відбуватися в умовах, що забезпечують здоров'я, самоповагу і гідність дитини, а також з урахуванням взаємозалежності загальних принципів недискримінації, верховенства найкращих інтересів дитини, виживання й розвитку та поваги до поглядів дітей, як закріплено в Конвенції⁶.

4 У Представництві відбулася презентація Стратегії когнітивної деокупації Криму, 16.06.2023: <https://ppu.gov.ua/en/press-center/u-predstavnytstvi-vidbulasia-prezentatsiia-stratehii-kohnityvnoi-deokupatsii-krymu/>

5 Дитина — особа до досягнення 18-річного віку, молодь, згідно з дефініцією ООН — особа віком від 15 до 24 років.

6 Конвенція ООН про права дитини, 1989: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021

Для цілей цього дослідження ми розуміємо реінтеграцію як «складну низку взаємопов'язаних процесів, за допомогою яких люди, що пережили різні події та виробили інші концепції та погляди, мають відновити свою ідентичність та отримати засоби до існування»⁷. У цьому сенсі реінтеграція має низку значень у постконфліктних суспільствах, які включають і фізичне відновлення держав, і міжособистісні та соціальні зусилля для примирення відмінностей між різними групами населення, які пережили різний травматичний досвід. Це може включати перегляд цінностей, норм і поглядів, які можуть змінитися під час конфлікту, відносин між різними віковими і соціальними групами⁸.

Із Кампальських принципів щодо реінтеграції дітей в постконфліктний період можна виділити основні засади повоєнного відновлення:

- воно стосується всіх дітей, які постраждали від війни;
- вимагає прислуховуватися до дітей і навчатись від них, залучати їх до консультацій на початку ініціативи, а також на етапах реалізації та оцінки;
- потрібно працювати з громадами, враховуючи місцеві реалії, місцеві можливості та поважаючи, але не ідеалізуючи місцеві практики;
- необхідно визнати важливість психічного і ментального здоров'я;
- усі втручання й заходи матимуть системний і тривалий характер;
- важливо пам'ятати, що громади, які постраждали від конфлікту, не є однорідними, а реінтеграція — процес, який значно залежить від контексту;
- підтримувати сталий та змістовний діалог як із державними, так і з недержавними суб'єктами щодо реінтеграції дітей, які постраждали від конфлікту, та/або були залучені до бойових дій⁹.

Важливо пам'ятати, що всі заходи мають бути втілені з дітьми і для дітей¹⁰.

Що ж до молоді, то її участь у розбудові миру теж урегульована на міжнародному рівні. 9 грудня 2015 року Рада Безпеки ООН затвердила резолюцію 2250 щодо ролі молоді (18–29 років) у розбудові миру та безпеки¹¹. Резолюція стала важливою віхою для визнання позитивної ролі, яку молоді люди можуть відігравати в конфліктних і постконфліктних умовах, вона містить набір вказівок для держав-членів, ООН та громадянського суспільства щодо розробки відповідних політики та програм. Згідно з резолюцією, мають бути запроваджені механізми для сприяння культурі миру та втримання молоді від будь-яких актів

7 Özerdem, A., Podder, S. (2015). Experiences of Reintegration. In: Youth in Conflict and Peacebuilding. Rethinking Political Violence Series. Palgrave Macmillan, London: https://doi.org/10.1057/9781137314536_3

8 Özerdem, A., Podder, S. (2015). Experiences of Reintegration. In: Youth in Conflict and Peacebuilding. Rethinking Political Violence Series. Palgrave Macmillan, London: https://doi.org/10.1057/9781137314536_3

9 The Kampala Recommendations on the Recovery and Reintegration of Children and Youth Affected by Armed Conflict, 26.09.2013: <https://reliefweb.int/report/world/kampala-recommendations-recovery-and-reintegration-children-and-youth-affected-armed>

10 Ibid.

11 Security Council, Unanimously Adopting Resolution 2250 (2015), Urges Member States to Increase Representation of Youth in Decision-Making at All Levels, 9.12.2015: <https://press.un.org/en/2015/sc12149.doc.htm>

насильства¹². Реінтеграція у контексті резолюції згадується стосовно постконфліктного періоду і містить такі складові: можливості та політика у сфері освіти, зайнятість, навчання для запобігання маргіналізації молоді та сприяння культурі миру¹³.

Молодь має бути представлена в політичних переговорах, мирних процесах, у правосудді перехідного періоду та реконструкції принаймні з чотирьох причин:

- молодь завжди відігравала важливу роль у конфліктах і боротьбі;
- молоді люди мають право на участь в процесах, які безпосередньо стосуються їхнього майбутнього;
- вони також мають важливі знання та ідеї, щоб зробити власний внесок у процес;
- тривалий стійкий мир вимагає зцілення між поколіннями.

Тому спроможність ділитися владою з молодими людьми і давати їм можливість бути залученими до важливих процесів має втілюватися на найвищому рівні¹⁴.

Реінтеграція дітей і молоді — одне з першочергових завдань держави у постконфліктний період, бо діти і молодь, з одного боку, потребують особливої уваги й опіки для подолання наслідків, які військові дії спричиняють на їхній ментальний та фізичний стан. Але з іншого боку, діти і молодь мають потужний ресурс для розбудови миру, який не варто недооцінювати, і саме діти можуть стати тією ланкою, яка сприятиме примиренню між поколіннями.

Цілі дослідження

Основна мета даного дослідження — здійснивши аналіз досвіду країн, які пережили військові конфлікти й внутрішні суперечності, виділити успішні та неуспішні заходи щодо реінтеграції дітей і молоді — та систематизувати їх у матрицю для оцінки релевантності в українському контексті щодо подолання наслідків російсько-української війни. Досвід зарубіжних країн використовується не для того, щоб скопіювати ці практики у цілому, а щоб проаналізувати, які проблеми й виклики, релевантні також і для України, існували у цих країнах, і яких заходів уживали для їхнього подолання.

Дослідження має сприяти побудові ефективної та спроможної системи реінтеграції дітей і молоді, враховуючи вдалі й невдалі практики інших країн, з неодмінним урахуванням українського контексту.

12 Youth, Peace and Security: https://unrcca.unmissions.org/sites/default/files/unrcca_handout_yps_20201.pdf

13 Ibid.

14 Siobhan McEvoy-Levy, Youth and the Challenges of 'Post-Conflict' Peacebuilding, 30.09.2014: <https://www.unicef-irc.org/article/1067-youth-and-the-challenges-of-post-conflict-peacebuilding.html>

Методологія

Дослідження проводилося в п'ять етапів.

Перший етап — вибір цільових країн для дослідження: країни Балкан (Боснія і Герцеговина, Сербія, Хорватія, Косово), Німеччина, Бельгія, Північна Ірландія. Вибір даних країн обумовлений контекстом, який існував у конкретний історичний період:

- Боснія і Герцеговина, Сербія, Хорватія, Косово — Югославські війни (1991–2001);
- Німеччина: 1) повоєнна реконструкція після закінчення Другої світової війни, 2) окупація Східної Німеччини Радянським Союзом, наслідки возз'єднання Німеччини після 1989 року;
- Північна Ірландія — наслідки подолання внутрішньої кризи війни між федералістами та роялістами (1968–1998), яку називають «Лихоліттям» (The Troubles);
- Бельгія — конфлікт на мовному ґрунті між франкомовними і фламандськомовними регіонами.

Другий етап — desk-research з використанням відкритих джерел, наукових статей і звітів недержавних організацій.

Третій етап — проведення інтерв'ю з активістами й експертами, залученими до процесів реінтеграції дітей і молоді в вибраних країнах. Загалом було проведено 10 інтерв'ю з експертами балканських країн, 4 інтерв'ю з експертами з Німеччини. За результатами проведення інтерв'ю виділені такі напрями.

- Повоєнні проблеми, присутні одразу після закінчення активних бойових дій: вимушене переміщення, зруйновані міста, складна соціально-економічна ситуація, повоєнне відновлення інфраструктури.
- Проблеми, пов'язані з психічним здоров'ям і подоланням травматизації різних груп населення.
- Проблеми, пов'язані із запобіганням сегрегації, а також із необхідністю об'єднання дітей із різних громад та налагодження діалогу, зі створенням інклюзивного суспільства, із подоланням дискримінації.
- Виклики, пов'язані з укладенням навчальної програми в закладах освіти.
- Виклики, пов'язані зі вшануванням пам'яті (меморіалізацією), особливо за існування діаметрально протилежних наративів чи спроб інструменталізації цих наративів конкретними політичними силами.

Четвертий етап — написання звіту експертами за країнами на основі зібраних матеріалів.

П'ятий етап — зведення, підбиття підсумків і створення матриці успішних і неуспішних практик.

Обмеження

Зважаючи на те, що реінтеграція дітей і молоді є досить широким і комплексним питанням, яке фізично неможливо розкрити в одному дослідженні, автори були вимушені обмежити вибірку досліджуваних країн — і обмежитися лише країнами континентальної Європи. Наші респонденти для розгляду досліджуваних питань зокрема рекомендували звернути увагу на досвід однієї з країн Африки (Руанда) й однієї з країн Близького Сходу (Сирія). Обмеженість у часі не дозволила включити згадані країни до дослідження, хоча цей досвід міг бути релевантним щодо цілей і завдань дослідження.

Також не у всіх досліджуваних країнах вдалося взяти інтерв'ю у експертів і діячів, які безпосередньо працюють із заданою темою. Тому досвід Бельгії і Північної Ірландії розглядається лише через призму загальнодоступних ресурсів і наукових публікацій.

Структура

Дослідження складається з тематичних блоків, присвячених конкретним країнам (країни Балкан, Німеччина, Північна Ірландія і Бельгія), і підсумовується матрицею успішних і неуспішних практик в контексті таких проблем і викликів: подолання травми, зміна світогляду, меморіалізація, соціальні й економічні перспективи, сегрегація та дискримінація. Аспекти зміни інформаційного та культурного середовища, а також зміни ідентичності, хоч і є релевантними для України, не розглядаються у даному дослідженні через брак відповідної інформації.

Застереження

Думки запрошених авторів висвітлюють персональну позицію, яка не ко-нче збігається з думкою ГО «ЦГП «Альменда».

ДОСВІД КРАЇН КОЛИШНЬОЇ ЮГОСЛАВІЇ

Авторка: Ольга Антонова

Кандидатка філологічних наук, випускниця кафедри слов'янської філології Інституту філології Київського Національного Університету імені Тараса Шевченка за спеціальністю «сербська мова і література» (2007). У 2019 році захистила кандидатську дисертацію на тему «Рефлексія Балканської кризи 90-х років ХХ століття у сучасній

сербській прозі (після 2000 року)». Сфера наукових зацікавлень охоплює сучасний літературний процес у країнах колишньої Югославії, а також загальні питання транзиції у сучасних Сербії, Хорватії та Боснії і Герцеговині, зокрема проблеми реінтеграції та міграцій. З 2020 року працює на дипломатичній службі у Посольстві України в Республіці Сербія на посаді другого секретаря з консульських питань.

■ ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ

За дуже короткий час наприкінці ХХ століття на Південному Сході Європи відбулись події, які докорінно змінили її карту. Зміна вектору реалізації югослов'янської ідеї, занепад комунізму, пробудження націоналізму призвели до низки воєн та розпаду потужної багатонаціональної федерації південних слов'ян — Югославії. Розпад союзної держави супроводжувався війнами, збройними конфліктами, етнічними чистками, зґвалтуваннями, які прирівняли до геноциду, жорстокістю та кровопролиттям, жертвами яких стали сотні тисяч людей. Цей період увійшов у світову історію під назвою Балканська криза 90-х років. Вона закарбувалась травмою для усіх учасників конфліктів, які відбувалися під час розпаду Югославії. Для кращого розуміння контексту дослідження звернімося до історичної ретроспективи.

Після смерті президента Йосипа Броза Тіто у 1980 році розпочався процес поступового розпаду Союзної Федеративної Республіки Югославії (СФРЮ), так званої Другої Югославії (перша Югославія — Королівство Югославія 1929–1941 років), яка утворилась 1947 року. До її складу входили шість республік: Сербія, Хорватія, Словенія, Чорногорія, Македонія, Боснія і Герцеговина та дві автономні області — Воєводина та Косово і Метохія.

Владний та ідеологічний п'єдестал країни на певний час лишився ніким не зайнятий. Республіканські політичні верхівки повели боротьбу за центральну владу. Водночас, озброївшись націоналізмом, вони розпочали розбудову власних ідентичностей. Хорватська письменниця і журналістка, дослідниця теми комунізму, зла та історії новітніх балканських воєн Славенка Дракуліч зауважує: «Після падіння комунізму 1989 року східноєвропейці отримали те, на що сподівались, — формальну демократію та “дикий капіталізм, які, втім, принесли з собою гостре класове розшарування»¹⁵. Зростання етнічного націоналізму, який «підігрівали» інтелектуальні еліти у ЗМІ, та подальший спад економіки у найближчому часі призвели до масштабних конфліктів та воєн 1990-х років.

Внаслідок політичних міжусобиць дуже скоро у країні почалась загальна дестабілізація. До цього призвели, з одного боку, уповільнене зростання ВВП, а з іншого — підйом націоналізму в окремих республіках, а особливо — у Сербії та Хорватії. Економічна криза та відсутність сильного й харизматичного лідера знищили довіру та сподівання громадян Югославії на свою країну.

Однак, звернімося до визначення процесів, які відбувались на Балканському півострові наприкінці минулого століття. Науковці переважно схиляються до думки, що «поняття Балканської кризи визначається колізіями подій 1990–2005 років на території колишньої СФРЮ, що були зумовлені причинами внутрішньо- та зовнішньополітичного характеру, в результаті яких відбувся розпад СФРЮ, виникла громадянська війна у Боснії та Герцеговині, загострилося протистояння режиму сербського президента Слободана Мілошевича й опозиції в Сербії, сталася криза на Косово та Метохії, падіння режиму Мілошевича»¹⁶. Тобто, коли говоримо про Балканську кризу 1990-х років, ми маємо розуміти, що йдеться про комплекс конфліктів, воєн та сутичок, які охопили практично всю територію країни, в яких брали участь представники всіх народів колишньої

¹⁵ С. Дракуліч. Вони б і мухи не скривдили. Воєнні злочинці на суді в Гаазі / С. Дракуліч; пер. з англ. Роксоляни Свято. — Київ: Комора, 2018. — 192 с. [50, с. 5]

¹⁶ М. М. Гелетій. Балканська криза (1990–2005) в контексті геополітичних трансформацій в Європі: автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.04 / Гелетій Марія Михайлівна; Київ, нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — Київ, 2008. — 16 с. [34, с. 6]

Югославії. У самій своїй суті, «Балканська криза», «яка <...> розгорнулась на зламі двох світових цивілізацій (католицькі Словенія та Хорватія; частково мусульманські Боснія і Герцеговина; православні Сербія, Чорногорія і Македонія) <...> в умовах зміни системи міжнародних відносин, стала переломним моментом у розвитку світової історії та історії миротворчої діяльності»¹⁷.

Події кінця ХХ століття на Балканах могли б не відбутися, якби не постать останнього президента Югославії Мілошевича. Слободан Мілошевич (1941–2006) увійшов у політику в 1983 році, а вже в 1987 році зробився лідером комуністичної партії. Ключовим моментом у його політичній кар'єрі став інцидент у Приштіні (столиця Косово), куди його направили з партійним дорученням у квітні 1987 року. Перед Будинком культури зібралися декілька тисяч сербів та чорногорців, вони намагалися пробити кордон поліції, щоб поговорити із Мілошевичем, і кричали: «Нас б'ють!». Дізнавшись про заворушення, він вийшов до людей і в присутності ЗМІ сказав фразу, яка прославить його на всю Югославію: «Ніхто не сміє вас бити!». Мілошевич чітко розумів, що саме допоможе йому залишитися при владі якомога довше — сила ЗМІ та націоналізм. Після цього в Сербії спалахнуло чимало мітингів проти албанського сепаратизму в Косово. Найважливішим із них стала акція на Газіместані з нагоди 600-ї річниці Косовської битви 1389 року. На думку істориків, саме ця подія уособила сербський націоналізм, а Мілошевича перетворила на недоторканного лідера. Те, що розпочав Мілошевич у Сербії, підхопили лідери і в інших республіках.

Міць цілісної й єдиної Югославії, за яку на початку виступали усі політики (і переважна більшість громадян в усіх республіках), опинилась на маргінесі. Це стало особливо помітно після конгресу Союзу комуністів Югославії у січні 1990 року, коли він розпався. Після цього відбулись перші після Другої світової війни вільні вибори. В усіх республіках до влади прийшли національно-громадянські партії та коаліції.

У Сербії піднесення націоналізму відбулося на плідному ґрунті «сербського питання» та «питання національної пам'яті» — ключових концептів сербської ідентичності, що їх плекали протягом усієї історії країни. Знову було актуалізовано питання Косова, косовських сербів та сербських православних пам'яток, якими сповнена ця «колиска сербства».

Річ у тім, що Косово для сербів має особливу, навіть сакральну цінність. Косово — місце зародження сербської національної самосвідомості. У 1389 році відбулася битва на Косовому полі, де зішлись армії султана Османської імперії Мурада і сербського князя Лазаря. Обидвох ватажків вбили. Однак сербська армія зуміла зупинити османське військо від просування вглиб Європи. Незважаючи на те, що турки були зупинені, сербські землі все-таки увійшли до складу Османської імперії. Тоді ж і почалось укладання так званого косовського міфу, в основі якого — віра в «очисну силу жертви та помсти, круговерті та повторення часу». У 1980-х роках розпочалось його новітнє пробудження.

Варто акцентувати і роль церкви у перебігу подій 1990-х років на Балканах. Зауважимо, що за понад 35 років панування комунізму сербська православна церква опинилася на узбіччі. І деякі політики вважали, що після смерті Тіто прийшов час сербській церкві повернутися до вирішення важливих державних та політичних питань. Зважаючи на багаторічні історії про те, що косовським сербам загрожує геноцид з боку косовських албанців (приріст населення косов-

17 Ibid, с. 6.

ських албанців 2,3 % — один із найбільших у Європі)¹⁸, косовське питання було знову відкрите й лишилось актуальним у XXI столітті. Неабияку роль у цьому відіграє бомбардування НАТО території СРЮ (Сербії та Чорногорії) у 1999 році та проголошення незалежності Косова у 2008 році.

У 1986 році відбувається важлива подія — Сербська академія наук підписує Меморандум, у якому була проголошена націоналістична великосербська програма під гаслом «Усі серби в одній країні». На думку багатьох дослідників, цей меморандум став відправною точкою розпаду держави, адже вже на початку 1990-х років починають відбуватись основні події кризи.

Після багатомісячних перемовин про майбутнє югославської федерації у 1990 році Словенія проголосила свою незалежність. Керівництво Югославії спробувало силою зберегти державу. Розпочалась «Десятиденна» війна між Югославською народною армією (ЮНА) та Територіальною охороною Словенії. Словенці чинили серйозний опір ЮНА, військовий конфлікт закінчився на їхню користь. Відтак Словенія стала першою незалежною країною, а СФРЮ більше не існувало. Пізніше того ж року Македонія також проголосила незалежність від Югославії.

На відміну від Словенії, у Хорватії існувала велика сербська меншина (за даними перепису населення, 12 %¹⁹), що компактно проживала у регіоні Східна Славонія з адміністративним центром хорватських сербів у місті Кнін. У 1990 році у Хорватії до влади приходять Франьо Туджман (1922–1999), колишній генерал ЮНА та лідер Хорватської демократичної співдружності, яка підтримувала націоналістичні рухи. 22 грудня 1990 року Хорватія ухвалила нову Конституцію, в якій Хорватія проголошувалась «національною державою хорватського народу і державою інших народів і меншин, які є її громадянами». У 1991 році Хорватія проголошує незалежність, відповідно, хорватські серби перетворюються на національну меншину в суверенній Хорватії, але не готові визнати себе національною меншиною: хорватські серби розпочали формувати свою республіку Сербську Країну. Майже одразу почалися криваві сутички між сербами та Хорватською національною гвардією за територію Хорватії, яку вони населяли. Ці події увійшли у хорватську історію як Хорватська війна за незалежність (1991–1995) або як «Domovinski rat». Ця війна супроводжувалася жорстокими протистояннями між армією Хорватії та ЮНА, в ході її відбулися дві воєнні операції, які вирізняються особливою трагічністю та жорстокістю. Так, серби практично знищили хорватське місто Вуковар, а в результаті хорватської «бліцкригової» військової операції «Олуја» («Буря») 1995 року відбулися етнічні чистки, внаслідок яких були практично винищені сербські поселення та вбиті тисячі цивільних сербів. Близько 200 тисяч етнічних сербів мусили втекти з власних домівок і переселитись на територію Сербії. Після цієї операції війна у Хорватії закінчилася.

У Боснії, де споконвіку на одній території разом проживали як боснійські мусульмани, боснійські хорвати, так і боснійські серби, ситуація була ще драматичнішою. За даними перепису населення, у процентному співвідношенні на території Боснії на початку 90-х років превалювали боснійські мусульмани — 43,7 %, серби становили 31,3 %, а хорвати були в меншості — 17,3 %²⁰. Війна тут розпоча-

18 H Sundhaussen, *Istorija Srbije od 19. do 21. veka* / H. Sundhaussen, T. Bekić. — Beograd: Clio, 2008. — 579 c. — С. 423.

19 Popis stanovništva u SFR Jugoslaviji 1991: <http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G1991/pdf/G19914018.pdf>

20 Popis stanovništva u SFR Jugoslaviji 1991: <http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G1991/pdf/G19914018.pdf>

лася 1992 року, коли у березні Боснія і Герцеговина проголосила незалежність від Югославії. Президент Боснії і лідер мусульман Алія Ізетбегович (1925–2003) разом із боснійськими мусульманами прагнув відокремлення від Югославії, а боснійські серби, навпаки, хотіли за будь-яку ціну лишитись у складі федерації.

Це, зі свого боку, загострило ситуацію: боснійські серби за допомогою ЮНА розпочинають облогу міста Сараєва (1992–1995), а на території проживання етнічних сербів проголошують невизнану Республіку Сербську, яку очолили лідер боснійських сербів Радован Караджич (р. н. 1945) та генерал Ратко Младич (р. н. 1943). Так почалась одна з найстрашніших воєн в історії Балкан, коли з одного боку хорватська армія боролась за територію Герцеговини, де компактно проживали етнічні хорвати, а з іншого боку Мілошевич і очільники самопроголошеної Республіки Сербської боролись за «Велику Сербію». Таким чином Сербія і Хорватія намагалися поділити між собою територію Боснії і Герцеговини.

Страшним завершенням цього протистояння стало падіння мусульманського мирного анклав у місті Сребрениця, який перебував під охороною сил ООН. За кілька днів у липні 1995 року сербськими силами було страчено за різними оцінками близько 8000 чоловіків-мусульман. Це — найбільший акт геноциду в Європі з часів Другої світової війни.

Оскільки усі ці новостворені держави, які перебували у стані війни, очолювали відверті лідери-націоналісти, було зрозуміло, що їхня головна мета — не лише незалежність, а й етнічно чисті території. Цілі області Хорватії і Боснії, а згодом і Косова стали об'єктами «етнічних чисток», які проводили для збереження або відновлення своєї гомогенності. Як серби, так і хорвати хотіли між собою розділити Боснію, лишивши мусульманам невеликі анклави. Страшна війна закінчилася підписанням у 1995 році президентами Алієм Ізетбеговичем, Франьом Туджманом та Слободаном Мілошевичем Дейтонських угод.

Після закінчення воєнного протистояння у Боснії на півдні Сербії — у Косові, де проживали переважно косовські албанці та косовські серби, війна набирала обертів. Косовські албанці також прагнули незалежності. Мілошевич сконцентрував усі сили ЮНА на південних околицях Сербії. В результаті цієї війни близько 700 тисяч косовських албанців були змушені покинути свої домівки. Це стало величезною гуманітарною катастрофою. Війна на Косові завершилась в результаті військової операції сил НАТО — бомбардуванням території Сербії та Чорногорії у 1999 році.

Варто згадати й питання міжнародної ізоляції Сербії (СРЮ) у 1990-х роках, адже протягом цілого десятиліття до країни застосовувались міжнародні санкції різного характеру: політичні, культурні, а також економічні, зокрема ембарго, що призвело до гіперінфляції. У 1992 році темпи гіперінфляції сягнули 19 810,2 %. До кінця 1993 року інфляція становила 1 000 000 %. У грудні того ж року ціни зросли в 1790 разів проти цін листопада. Зокрема, на продукти харчування вони стрибнули в 3586 разів. До січня 1994 року інфляція сягнула 313 000 000 %²¹. Бомбардування території Сербії і Чорногорії силами НАТО у 1999 році знищили промислову та оборонну інфраструктуру країни.

За свою політичну кар'єру Слободан Мілошевич двічі ставав президентом. З 1991 по 1997 роки обіймав пост глави держави Сербії, а з 1997 року — очо-

21 P. Petrović, Ž. Bogetić, Z. Vujošević, The Yugoslav Hyperinflation of 1992–1994: Causes, Dynamics, and Money Supply Process: https://www.researchgate.net/publication/4969125_The_Yugoslav_Hyperinflation_of_1992-1994_Causes_Dynamics_and_Money_Supply_Process

лив Союзу Республіку Югославію у складі Сербії та Чорногорії (СРЮ). У 2000 році Мілошевич вперше програв на виборах, але, незважаючи на це, не визнав результати народного волевиявлення. Сербію охопили протести й демонстрації. Унаслідок багатотисячних мітингів, що тривали майже місяць у столиці Сербії Белграді, 5 жовтня 2000 року Мілошевич був змушений піти. До влади прийшла опозиція на чолі з політиками Воїславом Коштуницею та Зораном Джинджичем. Ці події увійшли в історію під назвою «Бульдозерна» або «демократична революція», після того як ЗМІ розтиражували епізод штурму протестувальниками центрального телебачення. Основними здобутками цієї революції стали вільні ЗМІ, демократизація виборчого процесу та загальне повернення Сербії до світу. Того ж року колишнього президента Мілошевича заарештували й передали до Міжнародного кримінального трибуналу в Гаазі. Там його судили за геноцид у Боснії, злочини проти людяності під час війни у Хорватії та Косові. Слободан Мілошевич захищався сам, без допомоги адвокатів. Таким чином він намагався довести світові, що не вважає себе винним у звинуваченнях Трибуналу. 11 березня 2006 року Мілошевич помер у камері в'язниці при МТКЮ. Його справу закрили.

Окремої уваги заслуговує питання Трибуналу у справі колишньої Югославії. Його створення у 1993 році стало своєрідним прецедентом. Адже це був перший Трибунал після Нюрнберзького та Токійського, де судили за злочини проти людяності та порушення правил ведення війни. До того ж, це був перший Трибунал, на якому злочинців судили не переможці, а третя сила — світова спільнота. За ініціативи Ради безпеки ООН у голландському місті Гаага створили Міжнародний трибунал для колишньої Югославії (МТКЮ, повна назва — Міжнародний трибунал для судового переслідування осіб, відповідальних за серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, здійснені на території колишньої Югославії з 1991 року), щоб встановити справедливість, правду та покарати винних²². Необхідність у Трибуналі постала тоді, коли Європа усвідомила, що нові держави, які вийшли з війни, не спроможні або не хочуть власними силами судити воєнних злочинців. Як констатував Трибунал, усі сторони конфлікту коїли воєнні злочини, але переважно більшість із них вчинила Сербія.

У 2011 році, після 15 років переховування, заарештували та передали до Гааги начальника штабу Республіки Сербської генерала Ратко Младича. Його звинувачували у геноциді, злочинах проти людяності, порушенні Женевських конвенцій та законів і звичаєвого гуманітарного права у Боснії протягом 1992–1995 років. У 2017 році його визнали винним і засудили до пожиттєвого ув'язнення. Радована Караджича, президента Республіки Сербської, також передали Трибуналу, де йому винесли вирок: 40 років позбавлення волі за геноцид у Боснії та злочини проти людяності. Того ж року Трибунал закінчив свою роботу.

Балканська криза 1990-х років та війни, які її супроводжували, безумовно, виявилися вкрай руйнівними. Кожен із учасників був причетний до злочинів, які порушують міжнародне гуманітарне право. За час Балканської кризи було скоєно величезну кількість воєнних злочинів, злочинів проти людяності зі сторони сербів, хорватів та боснійців. Зокрема, хорватські військові операції «Грім» та «Блискавка» проти сербів (1995), різня у Вуковарі та Овчарі хорватського населення силами ЮНА (1991), винищення боснійців у Сребрениці сербськими мілітаризованими одиницями (1995), облога Дубровника силами ЮНА (1991–1992) та найтриваліша в історії сучасних воєн облога міста Сараєва (1992–1996).

22 М. С. Каменецький, Міжнародний трибунал для колишньої Югославії // Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. / Редкол.: Л. В. Губерський (голова) та ін. — К.: Знання України, 2004. — Т. 2 — 812 с.

Війни на території СФРЮ стали найбільшими військовими конфліктами з часів Другої світової війни у Європі. Вбитими і зниклими безвісти вважають понад 250 тисяч військових і цивільних громадян. Ще майже 4 мільйони громадян колишньої Югославії були змушені покинути свої домівки. Безперечно, неможливо виправдати ані сербів, ані хорватів, ані мусульман, які чинили звірства в роки війни.

Унаслідок Балканської кризи 1990-х років Хорватія, Словенія, Боснія і Герцеговина та Македонія здобули незалежність. Боснія і Герцеговина в результаті Дейтонських угод 1995 року поділена на два ентитети — Федерацію Боснії й Герцеговини та Республіку Сербську. У 1993 році Сербія та Чорногорія разом утворили СРЮ або Третю Югославію (Союзна республіка Югославія), яка у 2003 році перетворилась на Державний союз Сербії і Чорногорії. Пізніше, 2006 року, на референдумі у Чорногорії більшість населення проголосувала за відокремлення від Сербії та проголосила незалежність. У 2008 році незалежною стала республіка Косово, яка впродовж 10 років перебувала під протекторатом ООН. Відтак на карті Балкан та Європи вперше з часів Другої світової війни з'явилась нова незалежна країна. Словенія стала членом ЄС у 2004 році, у 2013 році до неї приєдналась Хорватія. Того ж року Хорватія стала членом НАТО.

■ ВИКЛИКИ/ОСОБЛИВОСТІ РЕГІОНУ

Що ж вирізняє цю кризу від інших? Витоки цієї кризи слід шукати раніше: наприкінці XIX — на початку XX століття. Адже протягом багатьох десятиліть серби, хорвати та мусульмани проживали разом, утворювали змішані сім'ї, народжували дітей. «Югославія здавалася такою надійною. Братерство і єдність виглядали такими справжніми. Ми разом росли, ходили разом до школи, товаришували, одружувались, народжували дітей і ніколи не думали, що національне питання може нас так розділити», — намагається збагнути й осягнути причини катастрофи 1990-х років хорватська письменниця Славенка Дракуліч²³.

Цим подіям передувало знищення «спадку» Другої Югославії, спочатку у Сербії, Хорватії та Словенії, а потім і в інших республіках. Зокрема, був детабуїзований культ партизан, відбулась деміфізація постаті Тіто, реабілітували четників та усташів²⁴, зруйновані югославські пам'ятники. У суспільному дискурсі замість югославської з'явилась націоналістична риторика. Сербська православна церква знову вийшла на перші ролі у суспільно-політичному житті. Усе це поступово знищувало підвалини Югославії, яку понад 40 років розбудовував Тіто.

За результатами перепису населення Югославії 1981 року 1,2 млн людей назвали себе югославами. Це була шоста найбільша «нація» країни того часу, що свідчило про активний процес подолання національних та традиційних відмінностей. Але Югославія так і не встигла перетворитися на справжній «плавильний котел» націй²⁵. Республіки, що її утворювали, обрали шлях незалежності й «чистоти» нації.

Прагнення хорватів, боснійців та словенців до незалежності, яке роками було приспане югославським дискурсом, пробудилося, і 1980-ті роки XX століття в усіх колишніх республіках Югославії пройшли під знаком зміцнення націоналізму.

Філософи завжди вважали націоналізм радикальним злом, адже, на відміну від патріотизму, він акцентує національну винятковість, лишаючи осторонь універсальність загальнолюдських цінностей, національна свідомість у разі націоналізму спрямована на «своє» і проти «іншого» та «інакшого», бо воно — чуже²⁶.

Відродження націоналізму, на думку Дракуліч, є наслідком страху перед «Іншим», що супроводжується політичними маніпуляціями цим самим страхом²⁷. Не обов'язково мати зовнішнього ворога, щоб розпочати війну, говорить письменниця. Цей ворог — всередині, в минулому, наприклад, у громадянській війні між сербами та хорватами під час Другої світової війни. Коли в історії фіксується кровопролиття, маніпулювати людьми стає легше. Серби стали ворогами для хорватів, боснійських мусульман та албанців, а хорвати вступили у війну не тільки проти сербів, а й проти мусульман. Тоді як ворогами македонців стали албанці. Таким чином, у кожній із республік були свої «комфортні умови» для зрощення паростків націоналізму.

23 С. Дракуліч, Вони б і мухи не скривдили. Воєнні злочинці на суді в Гаазі / С. Дракуліч; пер. з англ. Роксоляни Свято. — Київ: Комора, 2018. — 192 с. — С. 87.

24 Сербські та хорватські партизанські загони, які воювали у роки Другої світової війни.

25 С. Дракуліч. Вони б і мухи не скривдили. Воєнні злочинці на суді в Гаазі / С. Дракуліч; пер. з англ. Роксоляни Свято. — Київ: Комора, 2018. — 192 с. — С. 88.

26 М. Kangra, Nacionalizam ili demokracija / Milan Kangra. — Beograd: Razlog, 2002. — С. 8.

27 С. Дракуліч. Вони б і мухи не скривдили. Воєнні злочинці на суді в Гаазі / С. Дракуліч; пер. з англ. Роксоляни Свято. — Київ: Комора, 2018. — 192 с. — С. 5.

Сьогодні, коли після останнього збройного конфлікту на теренах колишньої Югославії минуло багато років і на Балканах нарешті запанував мир, усе ще залишається чимало запитань щодо природи, причин, перебігу та наслідків цієї катастрофи. Політологи, журналісти, історики, економісти, філософи Старого і Нового світу намагаються осягнути і пояснити феномен такого жорстокого розпаду колишньої Югославії. Американський дослідник, культуролог і політолог Роберт Каплан у своїй книзі «Балканські примари» («Balkan Ghosts», 1993) розмірковує над причинами такого драматичного кінця Югославії: «Я відразу зрозумів, що контрреволюція у Східній Європі також включатиме Югославію. Але через те, що тиск невдоволення був реалізований горизонтально — у формі однієї групи проти іншої, а не вертикально — проти комуністичної влади в Белграді, революційний шлях у Югославії від початку був звивистим, а отже, більш замаскованим. Ось чому решта світу цього не помічала до 1991 року, коли почалися бої»²⁸.

Одна з фундаментальних проблем розпаду Югославії та воєн, які його супроводжували в 1990-х роках, — власне, у неоднозначності сприйняття цих подій самими учасниками. Так, Трибунал, як третя сила, допоміг з'ясувати правду та покарати винних, принаймні її частину. Але разом із тим, кожна сторона конфлікту лишилась зі своєю правдою. Відповідно до офіційної доктрини Хорватії, «їхня війна» була оборонною, вони ніколи першими не нападали на Боснію, так само як у Сербії взагалі ці війни заперечуються, вони визнають війну НАТО проти них і війну з терористами на Косові. Але шлях до стабільного і мирного майбутнього — у розумінні істинних причин цієї глибинної кризи та прийнятті правди про себе.

ХОРВАТІЯ

Війна в Хорватії розпочалась у 1991 році на територіях східної Славонії, Барані та західного Срієму, а з підписанням 12 листопада 1995 Ердутської угоди²⁹ офіційно закінчилась. Ця угода містить 14 пунктів. У половині з них ідеться про права людини, але перші пункти Ердутської угоди стосувалися періоду, визначеного як період перехідної адміністрації тривалістю 12 місяців з можливістю продовження ще на 12 місяців, якщо про це клопотатиметься одна зі сторін. Таким чином, перехідний період в Хорватії тривав з 15 січня 1996 року до 15 січня 1998 року, і в цей період були вирішені всі спірні питання, які заважали виконанню всіх зобов'язань, передбачених угодою для двох ворогуючих сторін.

Ердутська угода де-факто стала ключовим документом і поворотним моментом, який символізував завершення війни. Вважається, що мирна реінтеграція хорватського Подунав'я стала найуспішнішим проектом ООН під тимчасовою адміністрацією UNTAES (United Nations Transitional Administration for Eastern Slavonija, Baranja and Western Sirmium) 1996–1998 років. Мирна реінтеграція, безумовно, стала відповіддю міжнародної спільноти на операції «Грім» та «Блискавка», які, окрім свого специфічного характеру, призвели до смерті, вигнання та виїзду великої кількості громадян Хорватії сербської національності з районів, де точилися бойові дії.

На початку двохтисячних років Республіка Хорватія додатково врегулювала своє національне законодавство, ухваливши низку законів, які стосувалися

28 R. D. Kaplan, *Balkan Ghosts* / R. D. Kaplan // *A Journey Through History*. — Macmillan, 2005. — 307 с. — С. 7.

29 Predsjednici hrvatskoga sabora: <https://vlada.gov.hr/UserDocsImages//2016/Sjednice/2014/174%20sjednica%20Vlade//174%20-%2036e.pdf>

питання національних меншин, а саме: Закон про офіційне використання мови та письма національних меншин та Закон про освіту мовою та письмом національних меншин, а у 2002 році — Конституційний закон про права національних меншин³⁰.

Розглянемо результати реінтеграції у сфері освіти для представників національних меншин на прикладі міста Вуковар, яке має потужне та емоційно забарвлене символічне значення в хорватській національній пам'яті.

Від моменту завершення процесу мирної реінтеграції в 1998 році сербська меншина навчається в спеціальних класах із викладанням сербською мовою, реалізуючи право національних меншин, гарантоване Конституцією Республіки Хорватія, на освіту своїми власними мовою та письмом. Громадяни хорватської національності, а особливо місцева влада, часто оголошують такий вибір сербської громади навмисною та свавільною сегрегацією, не беручи до уваги факт, що сербська меншина, враховуючи її чисельність у місцевій громаді, організовує заняття в точно такий спосіб, як і деякі інші національні меншини, місцевості, де їх більше (наприклад, італійці в Істрії, угорці в Барані або чехи в Даруварі тощо).

У Хорватії представники національних меншин і донині реалізують своє конституційне право на освіту через **три основні моделі освіти: А, В і С**³¹.

Модель А, згідно з якою більшість учнів сербської національності відвідують заняття, передбачає навчання національних меншин цілковито рідною мовою та письмом з обов'язковим вивченням хорватської мови.

Відповідно до **моделі В** навчання ведеться двомовно: природничі предмети викладаються хорватською мовою, а суспільствознавство викладається мовою меншини.

За **моделлю С** навчання ведеться хорватською мовою з додатковими заняттями, спрямованими на плекання культури та мови національної меншини.

Проте, на початку двохтисячних мала місце спроба реалізації кардинально іншої моделі освіти. Йдеться про проєкт, розпочатий у 2003 році, який пропонував «іншу» школу, де за партами сиділи б діти всіх національностей. У такій школі діти дізнавалися би про відмінності, знайомилися зі звичаями та культурою інших національностей. Проєкт був реалізований Нансенівським діалоговим центром (NDC)³², місія якого³³ сформульована як соціальне відновлення та розвиток поліетнічних громад. А саме: встановлення комунікації, розвитку діалогу, зміцнення довіри, сприяння співпраці та побудови миру в громаді. Центр сприяє розвитку спільнот рівних можливостей через зміцнення особистого та соціального потенціалу та зосереджений на інтегрованій міжкультурній освіті, яка базується на критичному осмисленні ідентичності та упереджень, заохочуючи процес роботи з минулим і сприяючи культурі миру та діалогу.

У рамках проєкту «Дунайська школа» місцеві політичні лідери спочатку вирушили до Норвегії для вивчення досвіду функціонування подібних шкіл. На початку роботи панувала думка, що ідея прекрасна й має допомогти Вуковару та його мешканцям після всіх травм і страждань війни. Королівство Норвегія

30 MIRNA REINTEGRACIJA HRVATSKOG PODUNAVLJA - ZABORAVLJENI MIROVNI PROJEKT? Friedrich-Ebert-Stiftung Europski dom Vukovar: <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/kroatien/11671.pdf>

31 Modeli nastave, 24.08.2021: <https://i-nastava.gov.hr/vijesti/modeli-nastave/65>

32 Nova škola, Nansen dijalog centar: <https://www.ndcosijek.hr/projekti/nova-skola/>

33 Projekti i aktivnosti, Nansen dijalog centar: <https://www.ndcosijek.hr>

забезпечило 1,3 млн кун на реалізацію проєкту у Вуковарі та 390 тис. євро на реконструкцію та оснащення приміщення для школи. Проте міжкультурна школа так і не запрацювала, оскільки політики вирішили, що інтересу до такої школи немає, адже міська рада відхилила реалізацію голосами кількох хорватських політичних партій. Створення Міжкультурної школи Вуковара в 2013 році було зупинене. Тоді міська рада пояснила, що закони Республіки Хорватія визнають три моделі освіти для представників національних меншин, і що ані Вуковар, ані Хорватія не потребують нової моделі. Після кількох років боротьби за проєкт у грудні 2016 року школу зрештою було засновано й призначено директора. Цікаво, що вона стала першою школою в Хорватії, засновником якої стало місто, а не держава. Проте, це також не дало результатів: батьки на етапі заснування не виявили зацікавленості у навчанні своїх дітей в такій школі. Зрештою проєкт був закритий, а Хорватії довелося повернути Королівству Норвегія 390 тис. євро.

У 2021 році за сприяння фонду Friedrich Ebert Stiftung групою дослідників був реалізований проєкт «Місто, поневолене політикою. Як мешканці Вуковару бачать своє місто тепер?»³⁴. Ми проаналізували ту його частину, яка стосується теми нашого дослідження, та надаємо отримані дослідниками дані. Всього в дослідженні взяли участь 372 респондента віком від 16 до 60 років. Цільову вибірку було визначено на основі перепису населення Республіки Хорватія у 2011 році. Національна структура вибірки дещо відхиляється від цих даних: підвибірка меншин була навмисно перепредставлена порівняно з переписом населення 2011 року (тоді у Вуковарі проживало 57,37 % хорватів, 34,87 % сербів і 7,76 % представників інших національних меншин).

Зупинімося на тій частині дослідження, яка стосується освіти. Дослідники назвали її «Освіта як проблема у Вуковарі». Під час опитування науковці зосередилися на двох важливих напрямках: оцінка наявних моделей освіти в школі та Дунайська школа. Загалом дослідження показало, що і хорвати, і серби в цілому демонстрували згоду щодо відкриття Дунайської школи: 79 % учасників (не зважаючи на національність) вважають прикрим той факт, що школу не відкрили.

У питаннях щодо дієвих моделей освіти і хорвати, і серби погоджуються з твердженням, що спеціальні школи (модель А) є найкращим способом для дітей, які належать до меншин, вивчати мову та культуру свого народу³⁵. Представники сербської національної меншини висловлюють дещо більш позитивне ставлення до шкіл першої моделі, ніж хорвати. У відсотковому співвідношенні картина така: 40,3 % хорватів, 53 % сербів і 48 % респондентів інших національностей переважно або повністю погоджуються з моделлю А.

Хорвати демонструють більшість, оцінюючи модель В (спільні класи), проте і серби, і представники інших національних меншин підтримують цю модель (повністю згодні 79,6 % хорватів, 73,2 % сербів, 77,8 % інших). Схожі результати демонструють і відповіді щодо моделі С.

Дослідники зауважують, що результати їхнього опитування збігаються з результатами, отриманими під час широкомасштабного дослідження інтеграційної ролі школи в усіх класах меншин згідно з моделлю А, у якій модель В отримала найбільшу підтримку з боку учнів (45,4 %) та їхніх батьків (48 %) ³⁶.

34 D. Čorkalo Biruški, N. Blanuša, I. Kapović, Kako građani Vukovara vide svoj grad danas?: <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/kroatien/17537.pdf>

35 Ibid. c. 8.

36 Čorkalo Biruški D., Ajduković D., (2007). Separate schools – divided community: The role of school in post-war social reconstruction. Review of Psychology, 14(2), 93–108: <https://hrcak.srce.hr/25575>

Зрештою, в рамках ставлення до освіти громадян запитали про те, якою мірою вони згодні з таким твердженням: враховуючи те, що Вуковар — багатокультурне місто, було б важливо належним чином відзначати різні свята у школах міста (наприклад, католицькі та православні Різдво, Великдень тощо), що нині не практикується, і це сприяє збереженню хорватсько-сербських розбіжностей³⁷. Із цим твердженням згода сербів дещо більша, ніж згода хорватів та інших національностей меншини. Цікаво, що середні оцінки чітко показують згоду всіх груп із цим твердженням, що також підтверджується відсотками відповідей переважно та повністю згодних — серед хорватів (76,8 %), сербів (93,3 %) та інших (83,9 %). Крім того, громадяни чітко висловлюють свою готовність до різних форм навчання, таким чином показуючи явний жаль, що Дунайська міжкультурна школа не отримала дійсної можливості запрацювати в Вуковарі³⁸.

Панує думка, що сербська політична еліта наполягає на праві на освіту рідною мовою, не звертаючи належної уваги на те, що в умовах загального національного розколу спільноти, про що також свідчать дані дослідження «Місто, поневолене політикою», національний поділ дітей у школі унеможлиблює їхній контакт одне з одним для побудови нормальних стосунків з однолітками та розвитку дружності. Таким чином, з позицій обох сторін не вдається зробити крок вперед в організації освіти і знайти очевидний компроміс, тобто узгодити обидві потреби: збереження культурної ідентичності й можливості руху вперед у здоровому інтегрованому середовищі та дозволити дітям мати право співіснувати у школі на основі спільних інтересів.

У 2022 році за підтримки Goethe-Institut із Боснії та Герцеговини, Болгарії, Хорватії, Румунії та Північної Македонії в рамках проєкту Media Incubator для заохочення соціально відповідальної журналістики сербська авторка Саня Косович провела дослідження в центрі якого були студенти міста Вуковар та їхня візія питання освіти в Вуковарі³⁹. Її співрозмовники з порталу Autonomija погоджуються, що за останні 10 років ситуація у Вуковарі суттєво змінилася з погляду міжетнічної напруги, особливо серед молоді. Проте, на їхню думку, Вуковар все ще залишається містом у політичній пастці, де певні фактори заважають подоланню минулого. Цікаво, що після навчання окремо у дитячих садках та школах, уже дорослі й хорвати й серби — представники національної меншини, спільно здобувають вищу освіту.

У Хорватії працює більшість відомих недержавних організацій, частина з яких на різних етапах після завершення мирної реінтеграції східного Подунав'я опікувалась питаннями освіти, оскільки на початкових етапах реінтеграція переважно стосувалась демілітаризації населення, реадмісії, документування та загалом відбудови регіону й меншою мірою освіти.

Це передусім Центр миру, ненасильства та прав людини в Осієку (Centre for Peace and non-violence Osijek)⁴⁰. Громадська асоціація, заснована в 1992 році. Діяльність її членів спрямована на розбудову миру, захист і підтримку прав і свобод людини, просування творчих методів вирішення конфліктів на індивідуальному, груповому та політичному рівнях. Центр миру також проводив соціологічні дослідження на тему функціонування моделей шкіл.

37 Jelić, M., Čorkalo Biruški, D. i Rebernjak, B. (2020). If school walls could talk: A mixed-method study of physical space marking in promoting multiculturalism. *Current Psychology*, 1–15.

38 D. Čorkalo Biruški, N. Blanuša, I. Kapović, Kako građani Vukovara vide svoj grad danas?: <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/kroatien/17537.pdf>, с. 9

39 Mladi u Vukovaru: Svi smo mi generacija – ali se ne poznajemo, 07.12.2022: <http://surl.li/qvpspt>

40 <https://centar-za-mir.hr/>

Активною є діяльність організації «Documenta: центр роботи з минулим»⁴¹. З моменту свого заснування Documenta сприяє розвитку індивідуального та соціального процесу боротьби з минулим, щоби побудувати стійкий мир у Хорватії та регіоні через поглиблення діалогу та ініціювання публічних дебатів щодо державної політики. Організація докладає зусиль щодо актуалізації теми минулого, збирає дані, публікує досліджень про воєнні події, воєнні злочини та порушення прав людини, а також моніторинг судових процесів у справах про воєнні злочини на місцевому та регіональному рівнях як внесок у вдосконалення судових стандартів і практики у судових процесах у справах про воєнні злочини.

Один із останніх проєктів центру — «Використання інтерв'ю з колишніми в'язнями концтаборів у шкільних програмах та роботі з дітьми» 2023 року⁴². Documenta працює над дослідженнями, покликаними привернути увагу до того, що для здорового розвитку нації, особливо після пережитого досвіду війни, передусім важливо навчати дітей історичних фактів та розуміння причинно-наслідкових зв'язків історичних процесів.

Центр Documenta активно адвокатував ухвалення закону про репарації, і репарації для всіх жертв збройного конфлікту, але ухвалений закон не врахував тих, хто під час війни був дитиною. Цікавий для вивчення проєкт центру «Право цивільних жертв війни у Хорватії на репарації» (2013 рік)⁴³.

Вивчаючи та аналізуючи питання реінтеграції дітей та молоді в повоєнній Хорватії, не можемо не згадати про Мркопальську школу миру хорватського освітянина та миротворця Франьо Старчевича (місто Мркопаль). Це маловідомо, але під час війни в Хорватії хіба не єдиним місцем з усіх регіонів Хорватії, населених сербами та хорватами, лише регіону Горський Котар не торкнулися військові конфлікти й насилля. Про цю школу небагато інформації, але відомо, що Старчевич із групою колег, які не дозволили собі керуватись диктатом часу, сповненого страху, упереджень, розколів та національної ненависті, присвятили своє життя створенню атмосфери миру та довіри між хорватами та сербами в цьому регіоні. Насамперед завдячуючи особистості Франьо Старчевича та його індивідуальному підходу до дітей були усунуті ментальні та інші барикади між етнічними групами, а Мркопальська школа миру стала синонімом освіти миру в Хорватії. Мркопаль, мабуть, єдине місце в Хорватії і одне з небагатьох на Балканах, де завжди існувало примирення, яке плекали дитячі руки під мудрим керівництвом Франьо Старчевича⁴⁴.

Цікаво, що у 2022 році школа отримала новий поштовх, коли з'явилася група ентузіастів, які мають намір відновити школу та продовжити навчання миру та ненасильству і промотувати гуманістичні цінності.

41 <https://documenta.hr>

42 Korištenje intervju sa svjedocima vremena u nastavi i radu s mladima na temu fašističkih logora, 31.11.2023: <https://documenta.hr/novosti/koristenje-intervju-sa-svjedocima-vremena-u-nastavi-i-radu-s-mladima-na-temu-fasistickih-logora/>

43 Pravo civilnih žrtava rata u Hrvatskoj na reparacije: https://documenta.hr/wp-content/uploads/2020/09/Izvjestaj_Pravo-civilnih-zrtava-rata-u-Hrvatskoj-na-reparacije_2013_Final.pdf

44 "Gradnja Dijaloga": http://www.hr.undp.org/content/croatia/hr/home/library/crisis_prevention_and_recovery/gradnja-dijaloga.html, Goran Božičević: Izgradnja mira kao izgradnja društva i države u kojoj želimo živjeti: <https://www.cms.hr/hr/mirovni-studiji/goran-bozicevic-izgradnja-mira-kao-izgradnja-drustva-i-drzave-u-kojoj-zelimo-zivjeti>

БОСНІЯ І ГЕРЦЕГОВИНА

Дейтонська мирна угода (14 грудня 1995 року)⁴⁵ — підписана між Сербією, Хорватією і Боснією та Герцеговиною, ініціаторами якої стали Велика Британія та США, — поклала кінець кровопролитній війні, яка точилася на території Боснії та Герцеговини з квітня 1992 року до листопада 1995 року. Миротворча Місія ООН у 1996 році була замінена місією миротворців НАТО. Згадаймо, що у складі місії діяв і український контингент, який гарантував безпеку сербів, хорватів та мусульман у містах Сараєво, Травнік, Горажде, Баня Лука й Тузла, та лишався на території БіГ до 1999 року, після чого був передислокований на територію Косова⁴⁶. У 2006 році НАТО передало відповідальність за безпеку на території БіГ Європейському Союзу. Дейтонська угода стала основою для конституції Боснії і Герцеговини.

Відповідно до Угоди, Боснія і Герцеговина залишилась єдиною державою, що складається з двох суб'єктів — Мусульmano-Хорватської Федерації (Боснія та Герцеговина) та Республіки Сербської, з єдиними федеральними інститутами влади; місто Сараєво залишилось у складі Федерації, а округ Брчко отримав спеціальний статус. Республіка Сербська була створена як централізована мінідержава, яка вирішила розвивати набагато більш інтенсивну співпрацю із сусідньою Сербією, ніж з рештою своєї країни. За цією угодою і Сербія, і Хорватія визнавали суверенітет та територіальну цілісність БіГ.

Федерація Боснії та Герцеговини — утворення, по суті, роздроблене на десять мінідержав (кантонів), кожен з яких має майже необмежену владу — і в сфері освіти, зокрема. Крім того, є третя частина Боснії і Герцеговини — це округ Брчко, який має власну освітню політику. В результаті держава Боснія і Герцеговина залишилась без будь-якої реальної відповідальності в галузі освіти, оскільки згідно з Дейтонською конституцією БіГ⁴⁷, сучасна інституційна картина освіти в Боснії та Герцеговині є відображенням організації держави, визначеної в її Конституції, конституціями утворень та кантонів, а також Статутом округу Брчко. Повна і безроздільна компетенція в галузі освіти належить Республіці Сербській, десяти кантонам/округам у Федерації БіГ та округу Брчко. Юрисдикція в галузі освіти належить виключно одинадцяти міністерствам освіти та департаменту освіти уряду округу Брчко Боснії та Герцеговини⁴⁸.

Зважаючи на складність нового політичного утворення, повну децентралізацію нової незалежної країни і власне мультиетнічну специфіку Боснії та Герцеговини, можна припустити, що війна там продовжилася, але у дещо видозміненій формі, — а саме у сфері освіти, адже Дейтонська мирна угода та конституція БіГ заклали підвалини для тотальної сегрегації.

Сучасні підходи до постконфліктного переходу визнають, що освіта є не лише індивідуальним правом людини, а й важливим аспектом примирення та правосуддя перехідного періоду. Освітні розбіжності в БіГ можна частково пояс-

45 15 років тому — Дейтонські мирні угоди: віха на шляху НАТО і Балкан, 14.12.2010: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/news_69290.htm?selectedLocale=uk

46 М. С. Каменецький. Дейтонські угоди 1995 // Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. / Редкол.: Л. В. Губерський (голова) та ін. — К: Знання України, 2004 — Т.1. — 760 с.

47 Ustav i važniji propisi: <https://www.parlament.ba/Content/Read/175?title=Ustavivažnijipropisi>

48 Bosna i Hercegovina: Organizacija i struktura obrazovnog sistema: <https://eurydice.eacea.ec.europa.eu/bs/national-education-systems/bosnia-and-herzegovina/bosna-i-hercegovinaorganizacija-i-struktura>

нити тим, що Дейтонська мирна угода не приділила питанню освіти належної уваги, вона згадується лише в статті 1 Додатку 6 до Угоди, яка стосується «Основних прав і свобод» й обмежується правом особи на освіту⁴⁹. Жодна міжнародна організація не мала повноважень контролювати реформу освіти в БіГ. Відразу після конфлікту міжнародне співтовариство віддало пріоритет таким питанням, як безпека, вибори, реституція майна, ефективне управління та економічний розвиток, а «м'яке» питання реформи освіти відійшло на другий план.

Проте у 2002 році, відповідно до свого мандату та за підтримки Постійної ради ОБСЄ, Місія ОБСЄ в БіГ почала координувати роботу міжнародної спільноти в секторі освіти. На засіданні Ради з імплементації миру в листопаді 2002 року міністри освіти спільно представили Стратегію реформи освіти БіГ, розроблену за підтримки Місії. Стратегія включала зобов'язання міністрів освіти об'єктів і кантонів «покласти край сегрегації та дискримінації через освіту»⁵⁰.

Щоб сприяти об'єднанню початкової та середньої освіти, яка під час війни та повоєнних років зазнала повного роз'єднання, ОБСЄ організувала так звані «**дві школи під одним дахом**» — цікавий винахід сегрегованої школи, в якій учні двох етнічних груп, боснійців і хорватів, навчаються в одній будівлі школи, але фізично відокремлені, і зазвичай обидві групи мають окремі входи до будівлі школи. Згідно з цією моделлю мусульмани навчаються за федеральним навчальним планом, а боснійські хорвати працюють за навчальним планом сусідньої Хорватії. Характеристики «двох шкіл під одним дахом» — різні, але спільним для них усіх є те, що вони відокремлюють дітей двох етнічних груп і, в результаті сегрегації, навчають їх того, що між ними існують і внутрішні відмінності. У постконфліктній Боснії це додатково посилює недовіру між представниками різних національних груп, перешкоджає примиренню та становить довгострокову загрозу для стабільності, безпеки та економічного зростання. Те, що спочатку розглядалося як тимчасове рішення, на жаль, стало постійним, незважаючи на зусилля міжнародної спільноти забезпечити перехід до інтегрованої освіти.

Практика «двох шкіл під одним дахом» є по суті порушенням міжнародних конвенцій, а також національного законодавства. Відповідно до «двох шкіл під одним дахом», учні юридично мають можливість відвідувати будь-яку з двох суміжних шкіл, але практична реальність полягає в тому, що шкільне середовище, включно з навчальними програмами, привітне лише для однієї етнічної групи. Наприклад, був прецедент, коли національний суд визнав практику таких шкіл у містечках Столац та Чаплін дискримінаційною, але рішення суду ще досі не виконано⁵¹.

Для наочності існування такої сегрегації в Боснії і Герцеговині звернімо увагу на кілька прикладів реальних шкіл, які працюють за такою моделлю, відповідно до дослідження ОБСЄ.

Так, у кантоні Центральна Боснія присутні 18 прикладів «двох шкіл під одним дахом», які стосуються 36 шкіл (20 центральних шкіл і 16 шкіл-філій) у 18 містах у Бугойно, Бусовачі, Фойниці, Горні-Вакуфі-Ускоплі, Яйце, Киселяку та Вітезі. Проте немає жодних випадків адміністративно-правового об'єднання «двох

49 The General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina: <https://www.osce.org/files/f/documents/e/0/126173.pdf>

50 Bosnia and Herzegovina authorities present Education Reform Strategy, 20.11.2002: <https://www.osce.org/bih/58671>

51 “Two Schools Under One Roof”: The Most Visible Example of Discrimination in Education in Bosnia and Herzegovina, 2018: <https://www.osce.org/files/f/documents/3/8/404990.pdf>

шкіл під одним дахом», а також поточних ініціатив чи процесів такого об'єднання. Найяскравіші приклади двох шкіл під одним дахом знаходимо в цьому кантоні та кантоні Герцеговина-Неретва.

У місті Бугойно за такою моделлю функціонують три школи. Наприклад, Третя основна школа і Перша основна школа працюють за навчальними програмами боснійською та хорватською мовами, школи мають спільний вхід та спільні зміни для учнів, частково спільні спортивний зал та подвір'я, але навчання забезпечують окремі вчителі, які мають окремі вчительські кімнати. Спільні позашкільні активності для учнів присутні спорадично, зазвичай ініційовані школою або третіми учасниками.

У місті Бусовача — дві школи. Школа «Бусовача» та середня школа «Бусовача» працюють за двома навчальними програмами та мають спільний вхід для учнів, але ті навчаються у різні зміни. Школярі мають можливість спільно користуватись подвір'ям, спортивним залом, вестибюлем та бібліотекою, але їх навчають різні вчителі, які мають окремі вчительські. Діти беруть участь у спільних позашкільних активностях — іграх та заходах. Але у місті Фойніца за такою ж моделлю організації школи учні взагалі не беруть жодної участі в спільному позашкільному житті. А у місті Горні Вакуф-Ускопле школа має два окремі входи, школа «Ускопле» працює за програмою хорватською мовою та розміщена на першому поверсі, а школа «Горні Вакуф» в тій самій будівлі — на другому поверсі. В школах працюють окремі вчителі зі своїми вчительськими, але школи працюють в одну зміну, і учні можуть спільно використовувати комп'ютерний клас. У місті Вітез дві школи використовують окремі приміщення, навчаються на одній зміні, але за різними навчальними програмами, мають різних вчителів та не проводять спільних позашкільних заходів.

Цікавим є випадок у місті Яйце, де в одній зі шкіл уже самі учні виступили проти сегрегації. Протягом 2016–2017 років відбулася низка учнівських протестів проти розділення класів за моноетнічним принципом. Тоді вдалося домогтися скасування рішення місцевої влади, а активісти отримали премію Макса ван дер Стула, яка присуджується раз на два роки за «надзвичайні та видатні досягнення в покращенні становища національних меншин» у країнах-членах ОБСЄ, вона організована Верховним комісаром у справах національних меншин та урядом Нідерландів⁵².

У кантоні Зеніца-Добой функціонує дві школи моделі «дві школи під одним дахом», три школи, які офіційно об'єднані за цією моделлю, а також дві інші розділені школи.

Дві «школи під одним дахом» охоплюють учнів чотирьох шкіл-філій двох початкових шкіл у Маглаї та Жепче. Їхні учні розділені в одних і тих самих шкільних приміщеннях до п'ятого класу, коли вони повністю розділяються і завершують навчання в центральних початкових школах у містах Маглай та Жепче відповідно. Процес адміністративного та правового об'єднання «двох шкіл під одним дахом» було повністю реалізовано в Жепче, одному з найбільших районів повернення внутрішньо переміщених в БіГ. Адміністративно та юридично об'єднана школа «Вареш» у місті Вареші досі залишається єдиною школою в кантоні, яка навчає всіх своїх учнів за однаковою програмою боснійською та хорватською мовами, а інші школи викладають за двома різними програмами.

52 Učenici iz BiH dobili nagradu za njihovu borbu protiv segregacije, 20.07.2018: <https://balkaninsight.com/sr/2018/07/20/učenici-iz-bih-dobili-nagradu-za-njihovu-borbu-protiv-segregacije-07-19-2018/>

На відміну від Центральної Боснії, в кантоні Герцеговина-Неретва станом на 2018 рік функціонувало 8 шкіл під одним дахом (фактично 16 окремих шкіл), 1 школа адміністративно та легально об'єднана в «дві школи під одним дахом» та дві розділені школи, які працюють за різними навчальними програмами.

Цікавою в контексті нашого дослідження є історія Мостарської гімназії. Під час війни 1992–1995 років будівля знаменитої Старої гімназії зазнала серйозних пошкоджень, що змусило її закрити. У той час учні відвідували або Першу гімназію (Prva gimnazija), де викладали боснійською мовою, або гімназію «Фра Домінік Мандич» з викладанням хорватською мовою, які тимчасово були розташовані в різних будівлях початкової школи. Після часткового ремонту старої гімназії у 1999 році в цю будівлю переїхала гімназія «Фра Домінік Мандич». Фінансова підтримка реконструкції будівлі школи та постійні зусилля міжнародної спільноти сприяли поверненню учнів першої гімназії, що призвело до подальшого адміністративного та юридичного (тобто офіційного) об'єднання двох гімназій у Гімназію Мостар у 2004 році. У 2009 році дві ради батьків об'єдналися в одну Раду батьків Гімназії Мостар, однак у 2014 році ця Рада знову розділилася на дві ради, які існують донині. З 2005 року в будівлі також розташовується United World College в Мостарі, міжнародна середня школа з навчанням англійською мовою. Наразі усі учні гімназії Мостар відвідують спільні практичні заняття з інформатики в першому класі. Студенти, які проходять двомовну програму за підтримки Французького інституту, відвідують спільні заняття з французької мови та світової історії та мистецтва. Школа організовує різноманітні спільні позакласні заходи для своїх учнів⁵³.

Відповідно до резолюції Парламенту ЄС від 15 лютого 2017 року щодо звіту Єврокомісії по БіГ за 2016 рік, сегрегація та дискримінація, які існують у «двох школах під одним дахом», є порушенням внутрішнього та міжнародного законодавства та суперечать рекомендаціям ЄС⁵⁴.

По суті, наявна в мультиетнічній БіГ система освіти не тільки не намагається навчати толерантності та промотувати європейські цінності для побудови здорового суспільства, а й робить навпаки. «Дві школи під одним дахом» і нині продовжують виховувати покоління молодих людей, чия ідентичність базується на вірі в те, що відмінності між людьми є непримиренними, а поділ у всіх сферах життя виправданий, замість того, щоб вивчати переваги життя в різноманітному суспільстві. В такій оцінці погоджуються усі причетні до процесу реінтеграції недержавні та міжнародні організації. Негативно оцінюють ці школи і респонденти нашого дослідження. Тому таку практику ми вважаємо неуспішною.

На відміну від федерації, в Республіці Сербській питання освіти належить до компетенції Міністерства освіти та культури та врегульоване Законом про середню освіту та виховання⁵⁵. Ним передбачене право на основну середню освіту для усіх дітей та недискримінацію на будь-якій основі. У статті 11 Закону зазначено, що школа несе відповідальність за сприяння у створенні культури в середовищі, де працює, що вона поважає права людини й основні свободи всіх громадян, як це встановлено Конституцією та іншими міжнародними документами в галузі прав людини, підписаними Боснією і Герцеговиною. Навчання в середній школі ведеться державними мовами народів, що входять до складу

53 "Two Schools Under One Roof": The Most Visible Example of Discrimination in Education in Bosnia and Herzegovina, 2018: <https://www.osce.org/files/f/documents/3/8/404990.pdf>

54 EU Parliament resolution of 15 February 2017 on the 2016 Commission Report on BiH.

55 ZAKON O OSNOVNOM OBRAZOVANJU I VASPITANJU (Objavljen u "Sl. glasniku RS", br. 74 od 12. avgusta 2008, 71/09, 104/11).

федерації, з використанням офіційного письма — кирилиці та латиниці. Описана картина середньої освіти в Боснії демонструє, що вкрай важливо розпочати процес вирішення проблеми в школах і поставити інтереси дітей вище політичних інтересів.

Зупинімося детальніше на внеску міжнародних організацій в боротьбу з дискримінацією та розбудові миру в Боснії. Гельсінська спілка з прав людини⁵⁶ — неурядова організація, заснована в 1996 році в Беліні (Республіка Сербська, БіГ), діяльність якої від початку заснування була присвячена просуванню, захисту та моніторингу стану прав людини в Республіці Сербській, БіГ та регіоні загалом.

У середині двохтисячних Гельсінський комітет Боснії та Герцеговини у співпраці з Норвезьким Гельсінським комітетом та за підтримки Американського агентства з міжнародного розвитку USAID реалізовував проєкт під назвою «Освіта заради миру», метою якого було зменшити вплив політики заперечення воєнних злочинів місцевими громадами, щоб запобігти розвитку майбутніх конфліктів і зменшити силу політики, яку націоналізм використовує для завоювання та збереження влади в місцевих громадах, на регіональному та національному рівні⁵⁷.

У 2015 році (проєкт тривав до 2020 року) вони розробили та підготували навчальний посібник «Освіта заради миру»⁵⁸ для використання у формальній та неформальній освіті молоді про права людини, міжкультурному діалогу, зустрічі/співіснуванні з минулим для учнів I–V класів середньої школи. Конкретні цілі проєкту стосувалися: впливу на заклади освіти, спонукання змінити навчальні програми задля зменшення впливу негатиї воєнних злочинів на молоді покоління; розроблення постійної освітньої програми для молоді у вигляді мультимедійного освітнього пакету, який був доступний для використання у навчальному процесі після завершення проєкту; а також підвищення компетенції в сфері розбудови миру, міжкультурного діалогу та запобігання конфліктам, підвищення кваліфікації та здібностей молоді з трьох регіонів Боснії та Герцеговини, охоплених проєктом з міжкультурного діалогу та мирного вирішення конфліктів.

Реалізація цього проєкту мала ознайомити 120 старшокласників із трьох регіонів Боснії та Герцеговини — Подрін'є, Герцеговини та Країни — з темами, які недостатньо висвітлюються або взагалі не висвітлюються у системі формальної освіти в Боснії та Герцеговині. Теми, які порушувалися в мандрівних школах у рамках цього проєкту, були спрямовані на підвищення рівня знань та навичок учнів щодо порушення прав людини під час війни в Боснії та Герцеговині на основі встановлених фактів та гуманістичного підходу до тих подій, теорії миротворення, а також правдивості свідчень тих, хто був свідком подій війни.

У результаті члени команди проєкту створили унікальний освітній посібник, який можна було застосовувати у формальній та неформальній освіті молоді з напрямку розбудови миру та роботи з минулим на основі аналізу якості освіти в царині демократизації й прав людини, і зокрема для вивчення предмету «історія» (серб. *istorija* / бош. *historija* / хорв. *rovijest*). Проєкт також містив тренінги для викладачів залучених шкіл та представників асоціацій свідків часу з регіонів, які

56 <http://helcommrs.org>

57 Press konferencija — Obrazovanje za mir: <http://helcommrs.org/index.php/2017-03-23-11-22-59/aktuelni-projekti/45-gradanska-misija-obrazovanja-njemacka-ambasada-u-bih/258-press-konferencija-obrazovanje-za-mir>

58 OBRAZOVNI paket: priručnik za primjenu u formalnom i neformalnom obrazovanju mladih ljudi o ljudskim pravima, interkulturalnom dijalogu i suočavanju/sučeljavanju sa prošlošću: za I, II, III i IV razred srednje škole / Adela Galešić... [et al.]. — Bijeljina: Helsinški odbor za ljudska prava u Republici Srpskoj, 2015. — 181 str.

охоплює проєкт. Лектори та фасилітатори, найняті для викладання під час проєктно-ї діяльності, — спеціалісти із роботи з дітьми старшого шкільного віку.

Найважливіші заходи, реалізовані в рамках проєкту: три мандрівні школи миру для старшокласників із трьох регіонів Боснії та Герцеговини — базовий та просунутий рівні; тренінги для вчителів середньої школи; а також самостійна діяльність студентів та викладачів у їхніх місцевих громадах після проведених заходів⁵⁹. Посібник містить такі теми: зустріч / співіснування з минулим, міжкультурний діалог, права людини, релігія в сучасному суспільстві, участь молоді в процесі примирення.

За підтримки USAID та проєкту PRO-Buducnost основою для більш широких подальших дій у 2017 році стала так звана «**Платформа миру**»⁶⁰, підписана міністрами освіти БіГ, яка відкрила двері шкіл у понад 30 муніципалітетах.

Станом на 2022 рік кантони Центральна Боснія та Герцеговина-Неретва та їхні міністерства освіти були першими, хто підтримав програму виховання миру і приєднався до неї. Згодом до програми долучились міністерства та школи з кантонів Уна-Сана, Зеніца-Добой, Ліванжа та Сараєво.

В контекст БіГ, на нашу думку, доречно додати позитивний досвід меморіалізації на прикладі діяльності War childhood museum⁶¹, який не тільки документує спогади дітей під час війни (і намагається збирати ці свідчення від всіх представників етнічних груп), а й організовує екскурсії для дітей із різних регіонів, зокрема й до Республіки Сербської.

Темою освіти миру опікується, серед інших питань важливих для постконфліктного середовища, Post Conflict Research Centre⁶². Програми цього дослідницького центру пропагують цінності справедливості, миру, міжкультурного розуміння та примирення серед сучасної молоді, що сформує історичні наративи майбутнього. Діючи як на місцевому, так і на регіональному рівнях, центр впроваджує свої ініціативи з виховання миру, орієнтовані на молодь. Освітні програми базуються на розширенні історичної пам'яті та діалогу для того, щоб запобігти конфліктам, пом'якшити та трансформувати конфлікти й постконфліктні середовища, що є наслідком етнічної, релігійної та політичної ідентичності.

Catholic Relief Service⁶³ впроваджує проєкт щодо освіти з розбудови миру, як частину позакласних годин, офіційно запроваджений в деяких школах БіГ, але не в республіці Сербській (а в Республіці Сербській — через індивідуальні консультації)⁶⁴.

Активно з молодіжними програмами обміну працює організація YIHR, на діяльності якої ми детальніше зупинимось далі⁶⁵.

59 Ibid., с. 8–9.

60 Platforma za mir. Konkretan alat za spajanje razlicitosti, izgradnju povijerenja i postizanje sirokog dogovora u Bosni i Hercegovini: www.probuducnost.ba

61 <https://warchildhood.org/>

62 <https://p-crc.org/our-work/>

63 <https://www.crs.org/our-work-overseas/where-we-work/bosnia-and-herzegovina>

64 SCHOOL AT THE HEART OF COMMUNITY: Preventing Violence through Critical Thinking and Values-based Education, <https://2017-2020.usaid.gov/bosnia/fact-sheets/fact-sheet-school-heart-community-preventing-violence-through-critical>

65 <https://yibr.org/>

СЕРБІЯ І КОСОВО

Питання Косовської кризи 1998–1999 років та її наслідків надзвичайно складне та багатоаспектне. Ми зупинимося тільки на тих рішеннях, які стосувались безпосередньо відновлення миру на території Косова, питаннях освіти та розвитку міжетнічного діалогу, тобто релевантних для теми нашого дослідження. Під викликами в контексті дослідження ми розуміємо спробу розбудови мультинаціонального суспільства в Косово в умовах історичного протистояння косовських сербів і косовських албанців та можливість співіснування цих етнічних груп на території в умовах кардинальної зміни кількісного складу представників етнічних груп, враховуючи часткове визнання незалежності Косова. Ми спробували вивчити найкращий досвід зусиль міжнародної спільноти, які докладалися до відновлення мирного співіснування сербів і албанців Косова. Ми розглядатимемо питання реінтеграції молоді в Сербії та Косові (відповідно до резолюції Радбезу ООН № 1244) з позиції невизнання незалежності Косова нашою країною. Нагадаємо, що Україна поважає суверенітет та територіальний інтегритет Республіки Сербія, як і Сербія послідовно поважає територіальну цілісність України. Наша країна (разом із низкою країн ЄС, наприклад, Румунією, Іспанією, Грецією) не визнає незалежності цієї території і вважає її частиною Республіки Сербія.

Після багаторічної косовської кризи, що вилилася в озброєне протистояння косовських албанців із косовськими сербами, яких захищала Югославська Народна Армія, невдалих перемовин у місті Рамбує в останній день військової операції НАТО Operation Allied Force, яка стала завершальною фазою війни на території Косова, 10 червня 1999 року була ухвалена славнозвісна Резолюція Ради безпеки ООН № 1244.

Президент Югославії Слободан Мілошевич пристав на умови президента Фінляндії Мартті Ахтисаарі та інших перемовників, які передбачали виведення югославської армії з території автономного краю, демілітаризації Армії визволення Косова та встановлення міжнародного адміністрування та цивільної присутності на території Косова Тимчасової адміністративної місії United Nations Mission In Kosovo (UNMIK).

Від червня 1999 року територію Косова полишили понад 245 тис. сербів та представників інших національних меншин (зокрема, роми). З 437 поселень, де ще до 1999 року проживали серби, без урахування муніципалітетів Лепосавич, Звечан і Зубін Поток, 312 населених пунктів були повністю етнічно очищені. За даними Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, у Косово і до березня 2008 року лише 18 060 сербів повернулися до своїх домівок. Проте реальних репатріантів значно менше, а на території сучасного Косова проживає близько 5 % косовських сербів⁶⁶.

У червні 1999 року місія ООН у Косово, УНМІК, взялася за відновлення інституцій Косова відповідно до резолюції РБ ООН № 1244, і вона поставила ключову мету в галузі освіти: закласти основи для повної та інтегрованої системи. Але вона навіть через двадцять років не була досягнута.

66 St 3 СТРАТЕГИЈУ ОДРЖИВОГ ОПСТАНКА И ПОВРАТКА НА КОСОВО И МЕТОХИЈУ На основу члана 45. став 1. Закона о Влади («Службени гласник РС», бр. 55/05, 71/05-исправка, 101/07 и 65/08): https://kirs.gov.rs/media/uploads/Migracije/O-migracijama/Strategija_odrzivog_opstanaka_i_povratka_na_KiM.pdf

У 2001 році президент Координаційного центру для Косово і Метохії Небойші Чович як Спеціальний представник Президента Союзної Республіки Югославії, Уряду Союзної Республіки Югославії та Уряду Республіки Сербія, та Спеціальний представник Генерального секретаря ООН у справах Косова Ганс Гекеруп підписали Спільний документ УНМІК і Союзної Республіки Югославії⁶⁷. Ним, зокрема, гарантувалося, що сербська громада в Косово матиме можливість навчатися рідною мовою, від початкової школи до університету. А освітні програми забезпечуватимуть належну сумісність освітніх структур косовських сербів з освітньою системою Республіки Сербія та потребами ринку праці.

Уже в 2007 році колишній президент Фінляндської Республіки Мартті Ахтісаарі, відомий дипломат, спеціальний представник ООН, лауреат Нобелівської премії миру (2008), представив «Всеохопний план щодо вирішення питання статусу Косово» (2007)⁶⁸. Цей План був представлений як тимчасовий захід, покликаний стабілізувати ситуацію на території розорених війною Західних Балкан, проте його доля склалася інакше, адже тоді, коли офіційний Белград не пристав на нього, для Косова він став основою для проголошення в односторонньому порядку своєї незалежності від Сербії 17 лютого 2008 року та конституції Косова.

Цим Планом були передбачені широкі права для сербської національної меншини, захисту їхніх людських прав та права спільноти, децентралізації та захисту й збереження культурно-історичних пам'яток і релігійного спадку. Зокрема, права національних меншин та громад сформульовані у статтях 2 і 3 Плану. Відповідно до них Косово має гарантувати захист національної або етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх громад та їхніх членів. Косово має також створити конституційні, правові та інституційні механізми, необхідні для просування та захисту прав усіх членів громади, а вище керівництво в Косово повинне керуватися у своїй політиці та практиці принципами відповідно до необхідності сприяти духу миру, толеранції, міжкультурного та міжрелігійного діалогу між громадами та їхніми членами. Усі громадяни в Косово мають право на визнання та забезпечення своїх основних прав і свобод без будь-якої дискримінації за ознакою раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, зв'язку з громадою, власності, народження чи іншого статусу. Усі громадяни в Косово рівні перед законом і мають право на рівний захист закону без будь-якої дискримінації⁶⁹.

У 2010 році Уряд Сербії ухвалив Стратегію сталого існування та повернення на територію Косова і Метохії⁷⁰ (на 2010–2015 роки). Цей документ передбачав, що школи при шкільних адміністраціях та дошкільні установи в сербських анклавах працюють згідно з планом і програмою Міністерства освіти Республіки Сербія та відповідно до місцевого самоврядування. У муніципалітетах Лепосавіч, Звечан, Зубін Поток, Косовська Митровиця, Обіліч, Косовська Камениця, Ліплян і Грачаниця дошкільні заклади освіти працюють згідно з планом і програмою Республіки Сербія, в рамках місцевого самоврядування⁷¹. Загалом на те-

67 Заєднички документ УНМІК-а и Савезне Републике Југославије: <https://www.srbija.gov.rs/kosovo-metohija/?id=19942>

68 Марти Ахтисари, СВЕОБУХВАТАН ПРЕДЛОГ ЗА РЕШЕЊЕ СТАТУСА КОСОВА: <https://www.rastko.rs/cms/files/books/473f4402ebe4e.pdf>

69 Ibid.

70 СТРАТЕГИЈУ ОДРЖИВОГ ОПСТАНКА И ПОВРАТКА НА КОСОВО И МЕТОХИЈУ На основу члана 45. став 1. Закона о Влади («Службени гласник РС», бр. 55/05, 71/05-исправка, 101/07 и 65/08): https://kirs.gov.rs/media/uploads/Migracije/O-migracijama/Strategija_odrzivog_opstanaka_i_povratka_na_KiM.pdf

71 Ст 13 СТРАТЕГИЈУ ОДРЖИВОГ ОПСТАНКА И ПОВРАТКА НА КОСОВО И МЕТОХИЈУ На основу члана 45. став 1. Закона о Влади («Службени гласник РС», бр. 55/05, 71/05-исправка, 101/07 и 65/08): <https://>

риторії Косова діють 102 початкові та середні школи, які працюють виключно за планом і програмою Міністерства освіти та спорту Республіки Сербія. І це право для сербської громади було передбачено Планом Ахтісаарі. У Законі про освіту Косово⁷² зазначено, що муніципалітети мають повноваження створювати умови для навчання сербською мовою, а в навчанні можуть бути використані навчальні програми та підручники, видані Міністерством освіти Республіки Сербія.

Цей принцип актуальний і сьогодні. На території Косова сербські діти не навчаються разом з албанськими, вони відвідують свої школи, і викладання ведеться виключно за системою Міністерства освіти та спорту Республіки Сербія — тобто системи освіти максимально, зважаючи на реальні умови, інтегровані у сербську. Тож на території Косова йдеться не лише про сегрегацію в освіті, а й про існування двох паралельних систем, які в принципі між собою не перетинаються. Усі початкові та середні школи, розташовані або в анклагах, де проживають косовські серби, або в муніципалітетах, де вони становлять більшість, використовують навчальну програму Міністерства освіти та спорту Сербії. Це міністерство забезпечує свої школи підручниками та засвідчує дипломи.

ОБСЄ у своїх звітах констатує, що у постконфліктний період не було помічено жодного прояву толерантності чи спроби знайти спільний інтерес між громадами косовських албанців і косовських сербів, коли йдеться про консолідацію системи освіти. Наприклад, коли членів спільноти косовських сербів, які проживають на території муніципалітету Печ, запитали, чи вважають вони, що для їхніх дітей було б корисно вивчати албанську мову в майбутньому, відповідь була простою: в цьому немає необхідності, тому що їхні діти живуть в Сербії. Ба більше, коли міністерство освіти Косова намагалося заохотити косовських сербів подавати заявки на посади директорів шкіл, які рекламувалися через сербські ЗМІ, то подалося небагато кандидатів, попри високий рівень безробіття в громаді косовських сербів⁷³.

На прикладі Сербії та Косова звернемо увагу і на вищу школу, оскільки вона демонструє реальну картину рівня сегрегації сербів і албанців, яка триває уже десятиліттями.

Етнічний поділ між сербами та албанцями в університеті почався в 1980-х роках і закінчився повним відокремленням і паралельною системою на початку 1990-х років. Коріння справжньої сегрегації сербів і албанців на рівні вищої освіти сягає далеко в історію. За часів Югославії, коли панували соціалістичні принципи «братерства та єдності» й децентралізації, албанці та серби мали однакові навчальні заклади, але багато в чому залишалася нерівність. Сербохорватська мова була основною мовою викладання у вищій школі принаймні до 1968 року. Створення Університету в Приштині, яке було давнім бажанням албанців, дозволило збільшити рівність між албанською мовою та культурою з сербською мовою, оскільки тут пропонувалися заняття обома мовами. Але освіта стала тою сферою, в якій розпочав свою боротьбу за косовських сербів президент Мілошевич. Позбавлення Косова автономії наприкінці 1980-х років зруйнувало всі перспективи інтеграції. У цьому процесі 6000 албанських учителів і професорів втратили роботу, здебільшого через те, що вони мусили відмовитися від албанської навчальної програми та підписати присягу на вірність сербській владі.

kirs.gov.rs/media/uploads/Migracije/O-migracijama/Strategija_odrzivog_opstanka_i_povratka_na_KiM.pdf

72 ZAKON O PREDUNIVERZITETSKOM OBRAZOVANJU U REPUBLICI KOSOVO: <http://old.kuvendikosoves.org/common/docs/ligjet/Zakon%20o%20preduniversitetskom%20obrazovanju.pdf>

73 Paralelbe strukture na Kosovu, 2003: <https://www.osce.org/files/f/documents/4/1/42586.pdf>

Після закінчення війни Університет Приштини розділювався на дві етнічно сегреговані структури: Університет Приштини був тимчасово переведений на північ Косова, в переважно сербську частину розділеної Митровиці, і перетворився на Приштинський університет Косовська Митровиця, який далі працює за сербською програмою, тоді як Приштинський університет у місті Приштина функціонує відповідно до косовських законів.

На початку двохтисячних відбулися певні зрушення до реформ та інтеграції університетів Косова за підтримки міжнародної спільноти та ЄС. Було навіть скорочено кількість факультетів з чотирнадцяти до десяти, а потім до шести. Але на цьому реформи зупинилися. Реформуванням передбачалося впровадження модульних програм навчання за Болонською системою із переходом на студентокредити. Усе це було перервано у квітні 2004 року, фактично перед тим, як Університет Митровиці мав інтегруватися у правове поле Косова. З того часу цей університет зазнав наслідків міжнародної ізоляції з політичних причин, і це реальність, з якою йому доводиться стикатися сьогодні⁷⁴.

З огляду на специфічність питання, вважаємо за доцільне провести короткий аналіз проєктів, що реалізуються міжнародними державними та недержавними організаціями, зорієнтованих на інтеграцію національних меншин Косово.

Одним із активних учасників у процесі примирення сербів та албанців є Центр представлення демократичної культури (Advocacy Center for Democratic Culture, ACDC)⁷⁵ — неурядова організація, заснована та зареєстрована в 2011 році, зі штаб-квартирою в Північній Митровиці. Мета організації — боротьба за права людини, верховенство права, демократію та відкрите, толерантне й мирне суспільство в Косово та регіоні.

Їхній проєкт «Зіткнення з минулим і примирення в Косово через підвищення обізнаності про проблеми зниклих безвісти» реалізовувався у 2022 році в рамках субгрантової програми «Підтримка місцевих організацій громадянського суспільства — правосуддя перехідного періоду та ініціативи з розбудови довіри на Західних Балканах — примирення RECOM мережа», яку підтримав Європейський Союз. Мета проєкту полягала у сприянні примиренню в Косово за допомогою підвищення обізнаності про зниклих безвісти серед представників усіх етнічних громад. Передбачалося вивчення поглядів громадян на проблематику зниклих безвісти та розвиток процесів примирення в регіоні. Проєкт був спрямований на збереження культури пам'яті зниклих безвісти та включення всіх громад, представників громадянського суспільства, а також представників місцевого самоврядування у спільний процес, спрямований на примирення в Косово. Протягом реалізації проєкту робота на тему зменшення політизації питання зниклих безвісти велася з п'ятьма фокус-групами, у яких взяли участь представники громадянського суспільства, ЗМІ, академічної спільноти, а також дві змішані групи⁷⁶.

Проєкт «Інтеграція громад без кордонів у Митровиці» реалізувався НДО ACDC за підтримки Посольства США в Приштині у 2019 році. Він був розрахований на старшокласників віком 16–18 років й молоді з Косова будь-якого етніч-

74 Visoko obrazovanje etničkih zajednica na Kosovu Mađunarodna diskusija održana u Prištini 18. maja 2006. Godine ст 11.

75 <https://acdc-kosovo.org/sr-latn>

76 Suočavanje sa prošlošću i pomirenje na Kosovu kroz podizanje svesti o pitanjima nestalih, 28.02.2022: <https://acdc-kosovo.org/sr-latn/projekti/suocavanje-sa-prosloscu-i-pomirenje-na-kosovu-kroz-podizanje-svesti-o-pitanjima-nestalih>

ного походження, а стосувався проблем відсутності спільної освітньої програми для сербів та албанців. Метою проєкту стало подолання бар'єрів між косовськими сербами та албанцями в Митровиці через відновлення відносин між розділеними сторонами; мирне, функціональне та успішне суспільство через навчання молодих людей навичкам заступництва та представництва їхніх інтересів у питаннях Європейської інтеграції.

За час проєкту, з 1 листопада 2019 року по 30 квітня 2020 року, була проведена низка мультинаціональних зустрічей, творчих майстерень та лекцій за участі представників муніципалітетів, спортсменів, бізнесменів та інших успішних осіб, покликана мотивувати молодих учасників проєкту до того, щоб за допомогою адвокації та участі в процесі європейської інтеграції забезпечити краще майбутнє та спільне життя в Косово.

Під час роботи проєкту молодь навчалася навичкам заступництва, представлення та захисту своїх інтересів у багатонаціональному соціумі; були проведені майстеркласи з усвідомлення внеску молоді у перетворення конфліктів у діалог, а також було організовано спільний молодіжний табір, де учасники проєкту мали можливість зустрітися у неформальній атмосфері⁷⁷.

Актуальний проєкт, який реалізовується у 2023 році, — «Сприяння міжетнічному діалогу в органах місцевого самоврядування», мета якого — підтримка добрих міжетнічних відносин в місцевій адміністрації на півночі Косова. ACDC відстежував будь-яку реакцію муніципалітетів, інших державних установ та окремих осіб на проєктну діяльність, зокрема навчання, результати досліджень та рекомендації.⁷⁸

Активним учасником на полі розвитку примирення між різними етнічними групами на території Косова є «Молодіжна ініціатива за права людини — Косово» (YIHR KS)⁷⁹. Заснована у 2004 році, уже майже 15 років поспіль організація успішно працює у сфері захисту та промоції прав людини та демократичних цінностей не лише в Косово, а й у всьому регіоні. Зокрема, YIHR KS зосереджена на процесі боротьби з негативним досвідом минулого, захисту прав людини та верховенства права, а також розширення можливостей молоді на місцевому та регіональному рівнях. У 2023 році організація оголосила вже третю тримісячну оплачувану стипендіальну програму для п'яти студентів із Косова — це «Стипендіальна програма розвитку миру». Вона дозволяє молоді з усіх етнічних громад Косова працювати в різних організаціях громадянського суспільства на всій території Косова, головним фокусом яких є права людини, розбудова миру, примирення та боротьба з минулим.

Ця Програма розроблена для підтримки розвитку професійного потенціалу молодих людей і надання їм можливості для поглибленої роботи в неурядових організаціях, які переважно працюють із членами інших етнічних громад у Косово, щоби побудувати між ними мости спілкування та співпраці.

Водночас діяльність «Молодіжної ініціативи за права людини — Сербія» (YIHR SRB)⁸⁰ зосереджена на суспільствах і громадянах (насамперед це молодь),

77 Integracija zajednica bez granica u Mitrovici, 06.12.2019: https://acdc-kosovo.org/sr-latn/projekti/integracija_zajednica_bez_granica_u_mitrovici

78 Promovisanje međuetničkog dijaloga u lokalnoj samoupravi 2023, 03.02.2023: <https://acdc-kosovo.org/sr-latn/projekti/promovisanje-meduetnickog-dijaloga-u-lokalnoj-samoupravi-2023>

79 <https://www.yihr-ks.org/sr/istorijat/>

80 <https://www.yihr-ks.org/sr/istorijat/>

які найменш обізнані з подіями та воєнними злочинами, скоєними у 1990-х роках, де досі панують націоналістичні ідеології, які призвели до війн, і де всі сторони вважають своїх воєнних злочинців «героями». Понад 15 000 старшокласників, студентів, юристів, художників, журналістів, правозахисників, режисерів та письменників пройшли програми обміну, організовані Молодіжною ініціативою за права людини з моменту її заснування (2003).

YIHR SRB, як провідний голос молоді в регіоні, наразі організувала чотири молодіжні саміти, що відбулися в Белграді, Приштині, Сараєво, Загребі та Скоп'є. Ці саміти об'єднали тисячі регіональних та міжнародних молодих громадських та політичних активістів для обміну досвідом та започаткування процесу демократичних реформ. Молодіжні саміти заохочували та привели до створення Регіонального офісу молодіжної співпраці (RYCO), міжурядового офісу Сербії, Косово, Албанії, Боснії та Герцеговини, Північної Македонії та Чорногорії.

Можна констатувати, що активними гравцями в сфері реінтеграції на території Косова виступає невелика кількість недержавних організацій, очолюваних свідомою та прогресивною молоддю.

■ ВИСНОВКИ

Проаналізувавши досвід країн колишньої Югославії, можемо констатувати, що в процесі встановлення миру на територіях, охоплених війною, міжетнічними конфліктами, ненавистю та смертю, за наявності тисяч біженців та внутрішньо переміщених осіб з усіх сторін конфліктів, важливу роль відігравала міжнародна спільнота, а саме ООН та НАТО. Безпосереднє втручання в повоєнне адміністрування незалежних держав мало як позитивні, так і негативні наслідки. Безперечно, можемо зауважити, що кожна країна на певному етапі унормувала законодавчу базу, гармонізувавши її з ЄС, ухваливши закони про національні меншини, освіту та їхні права, забезпечивши можливість рівних прав для представників етнічних груп, що стало відправною точкою для мирного співіснування колись ворогуючих між собою етнічних груп.

Проте, можемо зауважити, що кожна із зазначених країн, за своєю суттю мультиетнічна, обрала шлях сегрегації. Ухвалені спочатку як тимчасові заходи, сегреговані школи існують і сьогодні, коли після встановлення миру на Балканах минуло майже тридцять років. Час показує, що сегрегація в освіті в мультиетнічному суспільстві лише сприяє закладанню підвалин майбутніх конфліктів на етнічному підґрунті, а посередництво міжнародної спільноти сприяє втраті контролю над своєю ж державою. Водночас наочно продемонстровано, що питання освіти є однією з основних сфер для маніпуляцій та спекуляцій політиків, які, прагнучи влади та контролю, використовують молоді покоління в своїх цілях. Здорове та мирне суспільство можливе тільки за умови сталого зростання економічного добробуту кожного окремого громадянина.

Вважається, що лише з плином часу можливо наочно побачити та оцінити, чи були певні кроки вдалим. Час на території країн колишньої Югославії демонструє неможливість створення нового «плавильного котла». Для колишніх соціалістичних ідей «братерства та єдності», сформульованих сьогоднішніми як ідеї інтегрованого суспільства, спроможного толерувати та приймати «іншого», в сегрегованих школах місця, вочевидь, немає.

Ми оцінюємо досвіди держав у вирішенні питання реінтеграції дітей у повоєнних Хорватії, Боснії і Герцеговини та Сербії загалом як неуспішні. Проте, приклад реінтеграції Хорватії загалом вважається позитивним, їхня модель освіти, навіть незважаючи на її супротивників в обох етнічних групах, зрештою продемонструвала свою ефективність. Попри закиди у дискримінації, модель «двох шкіл під одним дахом» в Боснії на певному етапі вирішила питання безпеки навчання для представників боснійських хорватів та мусульман, які зрештою змогли повернутись в свої оселі після років поневірянь у біженстві. Так, ця практика залишається сталою і прийнятною в БіГ, але з іншого боку вона є спірною з погляду прав людини та заборони дискримінації. Складний політико-географічний поділ Боснії та Герцеговини безпосередньо все ще впливає на повсякденне життя її громадян і систему освіти в цілому. Реалії місцевих громад, що є переважно моноетнічними, продовжують негативно впливати на молодь, яка уже бачила смерть, пережила насилля, біженство, страх та ненависть. Ідеться про покоління, яке вже не знає, що етнічні та релігійні відмінності можуть бути не настільки важливими, що був час, коли сусіди жили в мирі та злагоді. Приклад Сербії та Косова демонструє кардинальну сегрегацію на всіх рівнях життєдіяльності цієї території. Сербі вважають ці території своїми, як і албанці, тож кінець діалогу Белграду та Приштини не передбачається.

Безперечно, ми позитивно оцінюємо роботу міжнародних державних і недержавних організацій, які в усіх досліджуваних країнах продовжують докладати зусиль, спрямованих на подолання розколу у молодому поколінні, актуалізують реалізацією проєктів навчання та обмінів питання миру, толерантності, прав людини, історичної правди тощо. І хоча у глобальному масштабі їхня діяльність не так впливає на загальну картину, приклад БіГ демонструє, що ініціатива НДО має потенціал бути ухваленою на державному рівні, тому ми можемо говорити про подібний досвід як успішний. Оцінюємо позитивно і нереалізований проєкт мультиетнічної Дунайської школи в Хорватії.

Питання, яке не перебувало у фокусі нашого аналізу і заслуговує окремого ґрунтовного дослідження, — робота з поствоєнними дитячими ментальними травмами. На жаль, навіть побічний аналіз демонструє, що це питання досі перебуває поза увагою досліджуваних нами країн.

Але за будь-якими проєктами, схемами та моделями стоять долі тисяч дітей та підлітків з різних сторін кордонів. У постконфліктному суспільстві питання освіти рівноцінне перехідному правосуддю: навчаючись миру, толерантності, важливості історичної правди, необхідності міжкультурного діалогу, сучасна молодь будуватиме історичні наративи майбутнього. Освіта та примирення є сферами, де не було досягнуто прогресу в жодній із країн. Схоже, покоління за поколінням приречене потрапляти в пастку системи та наративу поділу, недовіри та страху. Справжнє примирення та реінтеграція держави та її суспільства є не лише бажаними, а й конче необхідними, а будь-який розкол суспільства та сегрегація — не той шлях, яким можна дійти до здорового розвитку будь-якої країни.

ДОСВІД НІМЕЧЧИНИ

Авторка: Ганна Палій

Магістр політології — Національний Університет «Киево-Могилянська Академія» (2001 рік). Кандидатка політичних наук (2005 рік). Головна консультантка (2005–2020 роки), провідна наукова співробітниця (з 2020 року дотепер) центру внутрішньополітичних досліджень Національного інституту стратегічних досліджень (НІСД), Київ. Запрошена дослідниця Латвійського універси-

тету, факультет суспільних наук (з червня 2022 року дотепер), Visiting researcher (Dr.) University of Latvia, Faculty of Social Sciences, Riga. Авторка наукових статей, аналітичних записок, співавторка аналітичних доповідей, співавторка монографій з проблематики політичної системи, розвитку громадянського суспільства, національної ідентичності, міжнародного досвіду реінтеграції в постконфліктних країнах, перехідного правосуддя тощо.

■ ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ

Повоєнна розділена Німеччина (ФРН та НДР) з 1945 року та об'єднана Німеччина (ФРН) після 1989 року

Кінець Другої світової війни супроводжувався капітуляцією німецької армії (Вермахту) і крахом Третього Рейху, німецької держави зі встановленим тоталітарним режимом Адольфа Гітлера та Націонал-соціалістичної німецької робітничої партії (НДСАП). Повоєнна Німеччина як єдине державне утворення не існувала, а контроль території, окупованої й поділеної на зони між учасниками Антигітлерівської коаліції — Великою Британією, США, Францією та СРСР — здійснювався військовим керівництвом цих країн, спеціальними військовими адміністраціями, спільним органом Союзною контрольною радою. Три зони, підпорядковані США, Великій Британії та Франції, стали основою для утворення Федеративної Республіки Німеччини (ФРН), зона підпорядкування СРСР — для утворення Німецької Демократичної Республіки (НДР). Берлін також мав поділ на чотири сектори. Було проголошено принципи «4Д»: демілітаризація, денацифікація, демократизація, декартелізація.

У західній частині німецької території державних органів не було до 1949 року, соціальне та економічне життя регулювалось спеціальним законодавством. У контрольованій трьома країнами-союзниками території для відбудови та відновлення залучалась їхня фінансова допомога, діяв План Маршалла (ініційований США в 1947 році задля комплексного повоєнного відновлення країн Європи). Становлення економіки, промисловості, банківської та фінансової системи регулювали країни-союзники. Промисловість та її галузі — машинобудування, хімічна, вугільна, переробна тощо — повністю змінювали призначення з військового на цивільне.

У державно-політичному вимірі, після демонтажу Третього Рейху та повної заборони нацистської ідеології, поступово було запущено багатопартійну систему, відбулися вибори на місцевому рівні (ландтаги) в 1946 році, а в 1949 році на національному федеральному рівні до парламенту (Бундестагу).

При цьому в повоєнні роки після заборони нацистської ідеології перехід до багатопартійної системи не був стихійним і суворо контролювався. Так, у зоні США запроваджувались дозвільні процедури ліцензування партій та об'єднань з отриманням права на діяльність⁸¹. Так само дозволів та ліцензій вимагали для друкованих засобів масової інформації. В такий спосіб відмежовували рухи та партії, які потенційно могли відтворювати елементи нацистської ідеології, а також будь-які реваншистські настрої з апелюванням до попередніх періодів історії Німеччини. Завдання денацифікації суспільно-політичного життя вимагало контролю контенту в друкованих засобах масової інформації, на радіо, в кіно тощо. Поступово дозволеною стала діяльність партій, а також профспілок. Крім того, заохочувалась активність релігійних і конфесійних організацій, як таких, що могли сприяти суспільному одужанню після антигуманного нацистського режиму.

Нова Конституція та законодавство визначили засади створення демократичних інституцій, соціальної і правової держави, федеративний устрій ФРН. У закладеній моделі правління було збалансовано владу та закладено запобіжники

81 А. Кудряченко, Федеративна Республіка Німеччина: засади демократичного сходження: монографія. — Київ: Фенікс, 2020. — 656 с. — С. 512.

її концентрації. Законодавчу владу здійснює федеральний парламент Бундестаг, представників якого прямо обирають громадяни через загальні вибори. Державний законодавчий орган Бундесрат створено для представництва земель на федеральному рівні, склад якого формується через призначення членів на рівні урядів земель. Виконавчу владу реалізує уряд (урядовий кабінет) та канцлер з широкими колом повноважень, якого обирає Бундестаг. Федеральний Президент має здебільшого представницькі функції та обирається Федеральними зборами, спеціальним конституційним органом.

Уряди формувались за коаліційним принципом, а ключовими партіями були Християнсько-демократичний союз і Християнсько-соціальний союз (ХДС/ХСС) та Соціал-демократична партія Німеччини (СДПН). Федералізм та застосування принципу субсидіарності, тобто розподілу повноважень і відповідальності між федеральною владою та землями, формували специфіку ФРН з централізованою державною політикою та водночас з відмінностями її реалізації в кожній із федеральних одиниць.

Першим канцлером у післявоєнній ФРН, обраним у 1949 році, став Конрад Аденауер. Ефективне функціонування його уряду та особливо реалізація реформ міністра економіки Людвіга Ерхарда запустили німецьке «економічне диво». Завдяки розвитку промислового виробництва, вільного ринку, будівництва, ринку праці тощо відбулося стрімке зростання економіки та досягнення високих соціальних параметрів в післявоєнній реальності. Важливою стала відмова від монополізму і централізованості в економіці, обмеження державного регулювання ціноутворення, яке зберігалось лише в питаннях житла і харчового забезпечення. Ключову роль відіграв розвиток галузей промисловості та ставка на технічну модернізацію, швидке налагодження зовнішньоекономічних зв'язків та виробництва, становлення великих промислових концернів тощо. Водночас вільний ринок, лібералізація, пільгове оподаткування сприяли розвитку середнього та малого підприємства.

У 1955 році ФРН приєдналася до створеного НАТО та увійшла до економічних міжнародних організацій, передусім до Європейського об'єднання вугілля і сталі, що стало основою утворення Європейського Союзу. ФРН, за короткий період продемонструвавши високий темп фінансового, промислового та соціального розвитку, зрештою швидко здобула вагомі зовнішньоекономічні позиції в Європі.

На території, що перебувала під контролем СРСР, у 1949 році було створено НДР, яка мала іншу структуру фінансово-економічної допомоги та алгоритм змін, адже тут будувалась централізована планова економіка, наближена до радянського варіанту, одразу відбулась націоналізація промисловості та інфраструктури, примусове створення кооперативів тощо.

Державно-політичний лад змінився іншою авторитарною версією, зовнішньополітичну діяльність НДР контролював та обмежував СРСР. Із розгортанням комуністичної, а також антифашистської (антинацистської) ідеології, в системі органів влади відбулись масова кадрова заміна активістами комуністичних та антифашистських партій і рухів. Досить швидко було зачищене ідеологічне поле та закладено домінування Соціалістичної єдиної партії Німеччини (СЄПН), з частин комуністичної та соціал-демократичної партій. Відтак усю владу сконцентрували СЄПН та її керівники з багаторічним перебуванням на найвищих державних посадах. Короткий період до 1950 року в НДР був президент Фрідріх Вільгельм Пік. Протягом з 1950 до 1970 року єдиним керівником НДР і партії СЄПН був Вальтер Ульбріхт, а з 1971 року до падіння режиму у 1989 році — Еріх Гоннекер.

Слід наголосити, що повстання німців на східних теренах проти диктату СРСР та присутності його військового контингенту 1953 року було жорстоко придушене. Загалом, внаслідок низки реформ у 1960-х роках, економічний та соціальний стан мав окремі ліберальні ознаки порівняно з СРСР, але контрастував із ФРН. Тому німці зі Східної Німеччини масово тікали до Західної навіть після закриття кордону між ними у 1961 році. З 1972 року за Гоннекера режим було зацементовано авторитарною владою партії і номенклатури, з ключовою роллю Міністерства державної безпеки (Штазі) та вибудованою репресивно-каральною системою. Економічна система зберігала централізований характер та повний контроль над ціноутворенням, промисловістю, трудовими й соціальними відносинами, що призвело до стагнації та поглиблення проблем в усіх сферах і глибокої кризи у 1980-х роках.

Суттєві відмінності між ФРН та НДР також демонстрували протилежні суспільні моделі, з різницею рівня громадянських свобод та забезпечення прав громадян. Суспільні процеси та зокрема соціальна й молодіжна політика у ФРН спрямовувались на ментальне оздоровлення та виведення дітей та молоді з-під наслідків впливу ідеології, подолання тягаря воєнного часу. Тоді як в НДР молодь та діти знов ставали об'єктом впливу ідеологічних наративів та були примусово залучені до нав'язаних державою організацій і практик. Життя дітей і молоді в умовах авторитарного режиму обмежувалось та мало утилітарний характер.

Досить швидко в повоєнний час СРСР перейшов у позицію жорсткої конфронтації до США і Західної Європи. Розгорталась «холодна війна» та, відповідно, кордон «залізної завіси» став проходити по німецьких землях, розділяючи ФРН і НДР, а Берлін — муром на дві частини. На противагу НАТО утворилася Організація Варшавського договору (ОВД) у складі СРСР, НДР та інших країн Центральної і Східної Європи.

Суворий прикордонний режим, встановлений між НДР та ФРН, заборони перетину та жорстокі заходи щодо порушників призводили до жертв серед німців Східної Німеччини.

Тому питання об'єднання Німеччини тривалий час не фігурувало. У ФРН ставились із застереженням та уникали возз'єднання з НДР в контексті ризиків з боку СРСР. Серед керівників ФРН та провідних партій, які формували уряди в різні періоди, не було єдиного підходу та однозначного ставлення щодо відносин з НДР та перспектив об'єднання.

Отже, особливості процесів, які відбувались на території обох частин Західної та Східної Німеччини в післявоєнний період, набули протилежних векторів розвитку. Тривалий період розриву відносин обох частин Німеччини та розділення нації згодом завершився фактично програшем історичного варіанту Східної Німеччини порівняно із Західною Німеччиною.

Так, лише 1972 року було укладено Договір про основи відносин між ФРН та НДР⁸², що заклав основу для дипломатичних відносин та налагодження взаємодії двох німецьких країн. Цим документом взаємно визнавали непорушність кордонів і територіальної цілісності, прихильність до мирних засобів вирішен-

82 Treaty on the Basis of Relations between the Federal Republic of Germany and the German Democratic Republic (21 December 1972): https://www.cvce.eu/content/publication/1999/1/1/3b9b9f0d-6910-4ca9-8b12-accfcb91d28e/publishable_en.pdf

ня суперечок, незалежність представництва на міжнародному рівні, сприяння роззброєнню в Європі, обмеження ядерної зброї тощо.

При цьому мета возз'єднання Німеччини не була панівною для обох еліт та німців у ФРН та НДР. Значною мірою стихійні масові протести в НДР, яка до кінця 1980-х років навіть на хвилі «перебудови» та незначного послаблення режимів в інших країнах соцтабору лишилась закритою авторитарною системою, прискорили кінець режиму та зрештою сприяли об'єднанню Німеччини. Рушійною силою стало саме суспільство Східної Німеччини, де глибоке невдоволення переросло в опір режиму НДР, його керівництву, СЄПН та особливо каральному державному органу безпеки Штазі. Возз'єднання Німеччини у 1989 році стало наслідком досягнених мирних двосторонніх домовленостей керівництва ФРН і НДР. Міжнародно-правовою основою стала багатостороння угода ФРН, Великої Британії, Франції з НДР та СРСР — Договір про остаточне врегулювання щодо Німеччини⁸³. Возз'єднання було закріплене Договором про об'єднання ФРН та НДР⁸⁴, якому передувало ухвалення комплексу договорів про економічний, валютний, соціальний союзи тощо.

Після об'єднання ФРН поширила дію Конституції та законодавства на територію НДР, провела політико-правові трансформації, запровадила багатопартійну систему, реалізувала судову, монетарну, податкову, пенсійну, освітню та інші реформи. Спираючись на свої адміністративні, фінансово-економічні, промислові, технологічні ресурси, Західна Німеччина забезпечила видимі результати після демонтажу неефективних елементів економічної, правової, соціальної моделей у Східній Німеччині, яка перебувала в стагнації.

ФРН післявоєнного часу швидко розвивалась та перетворилась на зрілу демократичну країну під сильним впливом та за прямого втручання держав-союзників, які формували стратегію розвитку держави та суспільства, а після возз'єднання ФРН, своєю чергою, визначала всю державну політику в НДР, на пряму змін та змогла реалізувати її в короткі терміни.

■ ВИКЛИКИ ПОВОЄННОЇ РЕАЛЬНОСТІ ТА РОЗДІЛЕНОЇ НІМЕЧЧИНИ

Повоєнна Німеччина після поразки у Другій світовій війні залишила жахливий за своїми масштабами спадок: знищення мільйонів людей у концентраційних таборах, багатомільйонні людські жертви внаслідок воєнних дій та величезні руйнування по всій Європі.

До того ж, у самій Німеччині нацистський режим нейтралізував політичну та громадянську опозицію, рух опору, проводив репресії проти німців. Відліком згортання громадянських свобод у 1933 році став «закон про надзвичайні повноваження», внаслідок чого стрімко утвердилась нацистська диктатура. Вигнання всіх інших партій (комуністичної, соціал-демократичної та інших) із політичного та суспільного життя призвело до поступового вступу та примусового залучення до НДСАП, а також інших підконтрольних їй організацій, питомої частини дорослого населення (близько 8 млн).

83 The Treaty on the Final Settlement with Respect to Germany. 1990. September 12: <https://treaties.un.org/docPublication/UNTS/Volume%201696/volume-1696-I-29226-English.pdf>

84 The Unification Treaty between the FRG and the GDR 31 August 1990): https://www.cvce.eu/content/publication/1997/10/13/2c391661-db4e-42e5-84f7-bd86108c0b9c/publishable_en.pdf

Одним зі злочинів нацистського режиму, спрямованих на німецьке суспільство, була примусова участь дітей і молоді у спеціально створених організаціях та масова індоктринація молоді через пропагандистські та мілітарні практики. Охоплення вікової групи дітей та молоді поступово стало абсолютним та відбувалось із поділом: хлопчиків 10–14 років та 14–18 років (Гітлер'югенд), дівчат 10–14 років та 14–18 років (Союз німецьких дівчат). Діяльність молоді суворо регламентувалась та повністю підпорядковувалась задачам мілітаризації та нацистської пропаганди усього німецького суспільства. Молодь, підготовлену в Гітлер'югенді, активно використовували під час воєнних дій, особливо наприкінці війни у 1945 році, призиваючи на «молодіжну службу», а фактично на службу Вермахту.

З моменту створення у 1920-х роках (ще за часів Веймарської Німеччини) Гітлер'югенду як крила НДСАП, протягом 1930-х років ця структура поступово поширила свою владу на всю молодь. Всі інші молодіжні рухи було придушено, масовими стали насильницькі дії щодо тих, хто не поділяв їхню ідеологію та мав антивоєнні настрої. Діяльність Гітлер'югенда поширювалась на молодіжну політику, сфери спорту, культури, дозвілля для молоді. Освітня політика повністю визначалась на урядовому рівні відповідно до задач пропаганди й мілітаризації.

Отже, така масова та глибинна індоктринація молоді в нацистській Німеччині з 1933 до 1945 року визначала її світоглядні особливості. Для дітей та молоді через активну соціалізацію та суворі порядки неможливим був опір системі, а додатковим тягарем ставало те, що родина й близькі були прихильниками або співучасниками режиму та його злочинів. Серед дорослого населення лояльність нацистському режиму була масовою до самої його поразки, а нацистська індоктринація була глибоко укоріненою⁸⁵. Крім того, масовими для німецького суспільства в умовах репресій і примусу стали конформізм і бажання вижити.

Тому після поразки у війні та краху нацистського режиму, коли денацифікація та демілітаризація були визначені країнами-союзниками як обов'язкові, всередині самого німецького суспільства усвідомлення необхідності розкриття правди, встановлення справедливості, опрацювання минулого не могло визріти — натомість, викликало опір. При цьому надану фінансову допомогу країнам-союзникам, підтримку економічних і соціальних реформ німці сприймали як належне.

У німецькому суспільстві в післявоєнних реаліях фрустрація та моральний тягар воєнної поразки відчувався сильніше за відчуття провини за катастрофу, заподіяну іншим націям та державам.

Така проблема в колективній свідомості як «психологічне мовчання», масова та поширена реакція, притаманна всьому німецькому суспільству і молоді, спостерігалась протягом 1950-х–1960-х років, попри проведення політики денацифікації, демілітаризації, демократизації. Крім того, частина молоді, як і дорослих німців, залишались вірними ідеям нацизму та відкидали нову реальність, не сприймали контроль США та інших країн і мали відверто ворожі антиамериканські погляди⁸⁶.

Для обох частин Німеччини спільними проблемами стали зруйнована після війни територія та повний розпад державно-політичної та економічної систем. Німеччина мала демографічні втрати у розв'язаній нею війні: загинуло близько

85 А. Кудряченко. Федеративна Республіка Німеччина: засади демократичного сходження: монографія. Київ: Фенікс, 2020. — 656 с. — С. 515.

86 Fox E. Rebuilding Germany's Children: The Nazi Indoctrination and Postwar Reeducation of the Hitler. Furman Humanities Review. Volume 27. 2017: <https://core.ac.uk/download/pdf/214289185.pdf>

7,7 млн⁸⁷ військових та цивільних німців, великою була кількість поранених (довоєнне населення складало близько 69 млн⁸⁸). США, Велика Британія та Франція, а особливо СРСР, інтернували до таборів для примусової праці сотні тисяч військовополонених німців.

Багато етнічних німців наприкінці війни і після поразки Третього Рейху та втрати частини історичних німецьких територій, за наслідками війни та системи міжнародних повоєнних договорів, переселились або були депортовані з теренів низки країн, де вони проживали — з Австрії, Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Балтійських країн та СРСР. Із загальної кількості 12 млн розподіл переселених німців був таким: 8 млн в Західній Німеччині, 4 млн в Східній Німеччині⁸⁹.

Таким чином змінювалась соціально-демографічна структура німецького суспільства, розділеного на дві частини. Загальний контекст для обох німецьких територій визначали територіальні втрати, руйнування, бідність, масове безробіття, висока інфляція, дефіцит більшості товарів тощо. Чимала частина житлового фонду та інфраструктури була зруйнована, а обсяг промислового виробництва складав лише третину від показників воєнних років. Відчувалась диспропорція у рівні життя різних регіонів залежно від наслідків воєнних дій, а також між містами та селами, де була краща ситуація із забезпеченням.

Масове переселення німців з інших територій за наслідками війни та роз'єднання Німеччини створювали додатковий фактор напруги в суспільстві та практичні проблеми із розселенням і працевлаштуванням значної кількості людей. Хоча завдяки процесу рееміграції з інших територій німців, які представляли різні соціальні та професійні групи (промисловці, інтелігенція, робітники тощо) в повоєнний час частково вирішувався дефіцит кадрів.

Діти та молодь, серед яких частина стали сиротами, пережили воєнні дії, переселення та депортації, тривалу мілітаристську та ідеологічно-пропагандистську індоктринацію, ставали свідками масових злочинів, набули травматичного досвіду.

Отже, німецьке суспільство після нацистського режиму було деформоване тоталітарним спадком, війною та участю в масових вбивствах представників інших націй. Тому одним із наріжних каменів повоєнної політики держав-союзників щодо німців для розриву з нацистським минулим став курс на повну денацифікацію і демілітаризацію. В повоєнній Західній Німеччині США, Велика Британія і Франція встановили чіткий перелік вимог реалізації, що спрямовувались на створення нової політичної, правової, судової, економічної, освітньої систем. Також ці країни зробили обов'язковими процеси покарання винних за вчинення найжорстокіших злочинів нацистського режиму, виплати репарацій державам та жертвам.

Суворі заходи денацифікації проводились у перші повоєнні роки. Практика примусового відвідання німцями місць поховання вбитих в концтаборах та присутності під час ексгумації тіл, обов'язкового перегляду документальної хро-

87 Estimated number of military and civilian fatalities due to the Second World War per country or region between 1939 and 1945. Statista: <https://www.statista.com/statistics/1293510/second-world-war-fatalities-per-country/>

88 Germany: historical demographic data of the whole country: https://web.archive.org/web/20150222153839fw_/http://www.populstat.info/Europe/germanyc.htm

89 Z. Walter, Refugees and Expellees: https://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/EN:Refugees_and_Expellees

ніки про злочини нацистського режиму були умовою для отримання продовольчих карток, подальшого працевлаштування, реєстрації місця проживання тощо.

Крім того, вводились обов'язкові анкети для дорослого німецького населення, що охопили близько 25 млн, для встановлення ступеню причетності до злочинів та подальшої сплати встановлених штрафів більшістю з них. Щоправда, притягнення до відповідальності та отримання тюремних термінів на підставі цих анкет, опрацювання та перевірка яких вимагала значних організаційних ресурсів, стосувалось лише 1 %⁹⁰.

Комплекс заходів у частині, підпорядкованій США, був найбільш жорстким та послідовним: масовими стали арешти членів НДСАП та заборона до працевлаштування цієї категорії осіб. У частинах Великої Британії та Франції подібні методи також застосовувались, але були менш суворими або неповними у виконанні. З 1949 року інтенсивність згаданих заходів послабшала.

У підконтрольній СРСР Східній Німеччині політика денацифікації та демілітаризації також проводилась, але з дещо відмінним змістом. Активні заходи тривали до 1947 року, значна кількість колишніх членів НДСАП, військово-поліційної організації СС (*“Захисні загони”*, яка під час війни контролювала розвідувальні, поліцейські служби, здійснювала управління та організацію системи концентраційних таборів) та її підрозділу — державної таємної поліції Гестапо — була ув'язнена або інтернована в табори. При цьому в НДР питання вини та відповідальності за геноцид євреїв та масові вбивства представників інших націй та соціальних груп були переведені в площину міжкласової боротьби: класу промисловців, монополістів, власників проти робітників і селян. Таке маніпулятивне обґрунтування слугувало завданням побудови на східних теренах комуністичної моделі за зразком СРСР.

Суспільна атмосфера в обох частинах Німеччини була насичена настроями поразки у війні, болючим сприйняттям краху і руйнувань, завданих бомбардуванням країнами-союзниками наприкінці війни, а головне — витісненням проблеми усвідомлення масштабів жаху, заподіяного мільйонам людей та багатьом країнам.

У ФРН повоєнні роки та навіть перше десятиріччя ця тенденція зберігалась. Разом із тим, посилювались демократичні та антифашистські настрої та рухи. Лише з 1970-х років, зі зміною поколінь повноцінно стали проводити заходи політики пам'яті, а на суспільному та науково-академічному рівні з'явилися організації та відбувались ініціативи, заходи та дискусії щодо всебічного висвітлення періоду нацистського режиму та оцінок його наслідків. Проблема вини та відповідальності ставала наскрізною, формувався дискурс про ступінь колективної вини та колективної відповідальності німців. Поступово гострішали суперечки між різними науковцями, журналістами, діячами культури, адже частина з них воліла і далі замовчувати минуле. Інша частина, навпаки, розкривала масштаб злочинів та вказувала на тих публічних та впливових осіб, які були учасниками злочинів, але змогли уникнути відповідальності — і з часом знов посіли впливові позиції в державно-адміністративній, фінансово-економічній, академічній ієрархіях.

Найбільшою проблемою стало те, що німців, які працювали в структурах, створених нацистським режимом, та брали участь в його злочинах, була значна

90 Т. Купрій, Успіхи та проблеми «перевиховання»: до 70-ї річниці завершення денацифікації Німеччини: <http://surl.li/nsgsy>

кількість. Притягнення до відповідальності за величезну кількість злочинів унеможлилював брак кадрового та організаційного ресурсів, а також неефективність судочинної системи. Тому відновлення справедливості через покарання винних мало несистемний характер, а безпосередні учасники найтяжчих і масових злочинів уникали відповідальності через амністії, а також через різні правові та процедурні прогалини. Крім того, перепоною став внутрішній саботаж та опір всередині системи органів влади та особливо в судовій системі, з кадрів, які були членами НДСАП або симпатиками нацистського режиму. Внаслідок цього такі особи в повоєнний час масово працювали в системі органів влади у ФРН, а також в НДР, де колишні нацисти укомплектували Штазі та інші репресивні органи.

Становлення нових моделей політичної системи в обох частинах Німеччини відбувались серед іншого в інерції притаманних їй традицій, а саме зарегульованості, формалізму, бюрократизму, які у видозміненій формі наповнювали нову етику. Зворотнім боком уникнення конфліктів стала масова практика доносів.

У ФРН, із заборною нацистської ідеології та партії, відбувалось поступове оздоровлення партійної системи та формування через вибори системи державних органів в демократичному руслі. Втім, колишні члени залишків партій НДСАП створювали партії у 1960-х роках, видозмінившись відповідно до вимог часу та законодавства. Наприклад, Німецька імперська партія правого ультраконсервативного спрямування та її наступниця Націонал-демократична партія Німеччини праворадикального спрямування навіть мали незначні успіхи в місцевих виборах. Причому в цих партіях були колишні функціонери НСДАП та каральних органів (наприклад Отто Гесс, Вільгельм Майнберг).

Після возз'єднання Німеччини, з одного боку, відбувались швидкі демократичні перетворення та розрив із режимом комуністичної партії, з іншого боку, інерційні процеси. Дався взнаки період ізоляції частин Німеччини та антагонізм відносин між ними, що яскраво проявилися в ментальному поділі на «вессі» та «оссі», тобто західних і східних німців. Важливо також зазначити: як і в повоєнний час, протягом 1990-х–2000-х років, попри повноцінно проведену політику пам'яті, відчувалась тенденція в суспільних настроях та в суспільному дискурсі з акцентом не на масштабі злочинів нацистського режиму, а на тому, що Німеччина та німці постраждали від війни, зазнали людських втрат та руйнування країни, а потім її розділу.

Наслідки тривалого тоталітарного та авторитарного минулого відчутні навіть через понад 30 років демократичного досвіду об'єднаної Німеччини. У ФРН будь-які прояви публічної підтримки ідеології нацизму та поширення ідей нацистського, ксенофобського змісту заборонені на нормативно-правовому рівні. Втім, в політико-ідеологічному дискурсі та в діяльності низки організацій та партій, які виникли на уламках недемократичних партій, просякнуті ліворадикальною або праворадикальною ідеологією, виразним є антагонізм до демократичного та євроатлантичного шляху ФРН.

Найбільшими проблемами диспропорцій між західною та східною частинами Німеччини досі залишаються різниця у розвитку територій в економічно-промисловому вимірі, різниці рівня зарплат, пенсій, рівня представництва західних і східних німців на вищих та адміністративних посадах. У суспільних настроях східних німців, які більш вразливі до фрустрацій, фобій та інших проблемних явищ колективної свідомості, спостерігаються такі настрої: антиамериканізм, антиєвроатлантизм, ностальгія за часом НДР і СРСР та, як наслідок, проросійські симпатії⁹¹.

91 С. Стельмах, Скелети в німецькій шафі: страх, східна ностальгія та антиамериканізм. ІQ. 22 травня 2023: <http://surl.li/ramlu>

■ УСПІШНІ ЗАХОДИ І ПРАКТИКИ В ДОСВІДІ ПОВОЄННОЇ РОЗДІЛЕНОЇ НІМЕЧЧИНИ ТА ОБ'ЄДНАНОЇ НІМЕЧЧИНИ З 1990 РОКУ

Зміни в системі державного управління та встановлення справедливості

Передусім відбулися розпуск НДСАП із осередками та конфіскація усього її майна, ліквідація всіх військ Вермахту, СС, Гестапо тощо. Розрив з історичним минулим нацистської Німеччини означав повний демонтаж політичної системи, державно-адміністративної ієрархії, відмову від політичної та правової «культури». Історичний контекст не залишав можливостей для правонаступництва та задавав логіку побудови нової системи на інших ідеях, цінностях, принципах, етиці.

Одразу стала помітною відмінність підходів та методів до перебудови системи державного управління у Східній та Західній Німеччині. Реалізація політики мала свої особливості в зонах контролю США, Великої Британії та Франції у Західній Німеччині відповідно до їхнього демократичного фундаменту. СРСР одразу обрав стратегію подальшого підпорядкування Східної Німеччини та нав'язування комуністичної моделі.

У Західній Німеччині на тлі заборони нацистських, фашистських ідеологій, рухів відбувався перехід до багатопартійності та плюралізму, формувався абсолютно новий політичний ландшафт. Нові конституційні та законодавчі зміни, оновлена форма правління, багатопартійність, інституційні реформи — усе це сукупно створювало інший контекст для державного управління. Відбудовувався розподіл повноважень, завдань, відповідальності між федеральною владою та владою в федеральних одиницях (землях). Так, на федеральному рівні заклали централізовану стратегію, але реалізація завдань економічної, соціальної, освітньої, культурної політики наповнювалась на рівні земель.

В умовах розгортання «холодної війни» та подальшого розколу між ФРН та НДР, ФРН почала самостійно наповнювати політичну систему. Офіційна позиція ФРН тоді лише формувалась та полягала у засудженні нацистського режиму і покладанні вини та відповідальності на верхівку, НДСАП та її військово-поліційну організацію СС, а не на всіх німців.

Оскільки одним із завдань денацифікації було недопущення на керівні та інші важливі посади тих, хто безпосередньо створив нацистський режим та вчиняв його злочини, то йшлося загалом про значну кількість людей. Членів НДСАП було близько 8 млн, а тих, хто був в СС — до 500 тисяч. Проблемою стало те, що не було можливості опрацювати величезний масив судових справ, кількість яких сягала мільйонів, тому розгляд у судах тривав довго, їх постійно відкладали. Інша проблема: з 1948–1949 років форсована політика денацифікації фактично завершилася.

Крім того, в 1949 році ухвалили закон про амністію, зокрема для молоді та тих, хто не фігурував у списках воєнних злочинців та не був активним учасником режиму. Водночас хвиля амністії уможливила повернення значної частини колишніх симпатиків і членів нацистської партії та співучасників злочинів в структури державного управління, фінансово-економічну сферу, освітні та наукові заклади.

Ключовою проблемою стала недостатня кількість людей для роботи в органах влади на федеральному рівні та рівні земель, в поліції, судах тощо — з тих німців, котрі не входили до структур нацистського режиму, адже всі осередки опозиції було знищено. Пovoєнні хвилі масових звільнень в усій ієрархії органів державної влади та на рівні земель мали наслідком дефіцит кадрів, який в короткі терміни неможливо було заповнити. Так само в промисловості та на підприємствах: якщо в повоєнні роки на вищі посади не дозволялось брати колишніх активних членів НДСАП та режиму, з часом в цій галузі їх більшає.

Тому настала зворотна тенденція повернення кадрів, які працювали за режиму Третього Рейху, були членами НДСАП: вони змогли в повоєнний час повернутись на роботу в умовах хаотичного притягнення до відповідальності, амністії, згорання політики денацифікації.

Разом із тим у ФРН вирішальним стало те, що ці люди не впливали на формування державної політики. Найістотніші зміни в системі державного управління та реформи повоєнної ФРН запроваджували інші — не пов'язані із нацистським середовищем, які були репресованими або перебували в еміграції, тому саме їх вважають творцями демократичної ФРН. Насамперед це: Конрад Аденауер — перший повоєнний федеральний канцлер, лідер ХДС (за нацистського режиму був звільнений з державної посади, переховувався, був заарештований), Людвіг Ерхард — федеральний канцлер, міністр економіки, лідер ХДС (економіст

і науковець, який через незгоду із нацистським режимом деякий час не працював), Віллі Брандт — федеральний канцлер, міністр ФРН, лідер СДПН (за нацистського режиму був репресований, перебував в еміграції), Курт Шумахер — один із лідерів СДПН (перебував в опозиції до нацистського режиму та провів багато років у концтаборах).

Водночас до складу першого повоєнного федерального уряду та до наступних урядів та на владні посади в землях неодноразово призначали осіб із проблемною репутацією та зв'язками з нацистським минулим, що викликало публічні конфлікти.

У підпорядкованій СРСР східній зоні Німеччини після нетривалих судових процедур близько 150 тис. осіб було відправлено до спеціальних таборів, причому частину колишніх нацистів, особливо з СС та штурмових бригад, надалі відправляли на примусові роботи на територію СРСР.

З 1949 року на території створеної НДР під час формування органів влади, судових органів, а також закладів освіти, після масового звільнення з посад колишніх членів нацистської партії також бракувало нових кадрів з належною кваліфікацією.

Фактично, у НДР відбулася заміна тоталітарного режиму на інший авторитарний — на відміну від ФРН, де після краху тоталітарного режиму поступово встановлювався демократичний лад. Оскільки Східна Німеччина наприкінці війни та в післявоєнній реальності залишалась під контролем СРСР, на цих територіях принципово іншою була можливість впливу колективних міжнародних механізмів для виконання вимог денацифікації, демілітаризації, репараційних виплат. Судові процеси та вироки, винесені винним, набули іншого змісту, адже превалювали ідеологічна, класова, геополітична доцільність, а не правові гуманістичні мотиви.

Встановлення справедливості та притягнення до відповідальності організаторів та виконавців масових злочинів відбувалось передусім через кримінальне правосуддя на міжнародному рівні, а потім на національному.

У 1946 році відбувся міжнародний військовий трибунал в Нюрнбергу. Цей спеціальний судовий орган, організований низкою країн для покарання верхівки нацистського режиму за воєнні злочини, злочини проти людства, злочини проти миру, воєнну агресію тощо спирався на комплексний збір масиву матеріалів, документів та розгляд свідчень жертв та свідків масових злочинів (масових вбивств, тортур, медичних дослідів в концтаборах, депортацій тощо). Такі категорії злочинів як «злочини проти людяності» та «злочини проти миру» вперше увійшли до міжнародно-правової практики. Цивільні різного етнічного походження (євреї, слов'яни, роми тощо) та вікових груп (діти, молодь, жінки, люди похилого віку) становили більшість загиблих та жертв цих найжорстокіших злочинів. Оцінки щодо загальних цифр жертв війни в Європі та за її межами різняться від 53 млн (38 млн цивільних, 15 млн військових)⁹² до 70 млн⁹³ та більше.

92 World War II. Defense casual analysis system (DCAS): <https://dcas.dmdc.osd.mil/dcas/app/conflictCasualties/ww2>

93 Estimated number of military and civilian fatalities due to the Second World War per country or region between 1939 and 1945. Statista: <https://www.statista.com/statistics/1293510/second-world-war-fatalities-per-country/>

В результаті на підставі судових рішень про встановлену відповідальність політичного та військового керівництва нацистського режиму було виконано смертні вироки та засуджено до термінів ув'язнення низку представників режиму Третього Рейху, верхівки НДСАП, СС, Гестапо та Вермахту.

Адольф Гітлер (фюрер, райхсканцлер), Йозеф Геббельс (рейхсміністр народної освіти та пропаганди, головний творець пропаганди НДСАП і Третього Рейху, канцлер Третього Рейху), Генріх Гімmlер (один із керівників НДСАП та СС, організатор Голокосту) покінчили життя самогубством.

Окрім нацистської політичної та військової верхівки, судові процеси стосувались чиновників, лікарів, юристів та промисловців, які безпосередньо працювали на систему забезпечення концтаборів та використовували примусову працю полонених.

Утім, кількість тих, кого притягнули до відповідальності була надзвичайно низькою порівняно з реальною цифрою залучених до цієї антигуманної системи знищення мільйонів життів. Слід враховувати, що частина злочинців уникла юридичної відповідальності й покарання, переховуючись за межами німецьких територій.

Гучні судові процеси тривали і в судах в Німеччині над особами, котрі організовували найстрашніші злочини, були керівниками концтаборів. Франкфуртський процес відбувся протягом 1963–1965 років у справі проти десятків нацистів, які здійснили масові вбивства в концтаборі Аушвіц, викривав масштаб злочинів. Він привернув увагу німецького суспільства та викликав дискусії, оскільки частина злочинців отримала пожиттєвий строк ув'язнення, а частина — незначні строки.

Поза межами Німеччини резонансним став суд над Адольфом Айхманом, представником Гестапо та СС, який відповідав за геноцид євреїв та інші злочини. Його ізраїльські спецслужби доставили з Аргентини в Ізраїль в 1961 році та був страчений за судовим вироком.

Водночас тенденція вибіркової справедливості час від часу збурювала активну громадськість та суспільство. Прикладом стало коротке ув'язнення та уникнення відповідальності за свою діяльність режисерки Лені Ріфеншталь, яка взаємодіяла з Гітлером і Геббельсом та відіграла значну роль у пропагандистському піднесенні НДСАП та Третього Рейху через мистецькі засоби кіно («Тріумф волі», «Олімпія»), особливо протягом 1930-х років, часу сходження нацистського режиму.

Відповідальність за такий вид злочину, як примусова участь дітей та молоді у спеціально створених організаціях за часів становлення нацистської партії та режиму Третього Рейху, також була нерівномірною. Наприклад, Артур Аксман, один з керівників НДСАП та Гітлер'югенду у воєнні роки, у 1949 році був засуджений американським судом до короткого терміну ув'язнення та згодом зміг працювати у фінансовій сфері. Бальдур фон Ширах — один із керівників НДСАП та Гітлер'югенду, який відповідав за максимальне залучення та підготовку молоді до армії, після війни був засуджений і відбув тривалий термін ув'язнення.

На території ФРН, в зонах контролю США, Великої Британії, Франції заходи з денацифікації, функціонування спеціальних комісій та процедур перевірок

ки стосовно співучасті з органами нацистського режиму мали певні відмінності. Найбільш суворими та ретельними були заходи під керівництвом США.

Так, в американській зоні було створено спеціальні комісії для виявлення воєнних злочинців, укладали відповідні списки причетних до дій нацистського режиму (в таких списках фігурувало до 1 млн осіб). Також було сформовано суди-трибунали, які визначали ступінь вини в цих злочинах. Загальна кількість справ щодо причетності до різних злочинів нацистського режиму в судових інстанціях національного рівня на західних територіях Німеччини, контрольованих США, Великою Британією і Францією, нараховувала 3,6 млн до 1949 року — що правда, лише незначна частина з них завершилась судовими процесами. Судові органи не могли опрацювати велику кількість справ, тому притягнення до відповідальності та покарання мали несистемний і хаотичний характер.

До кола звинувачених з примітною назвою «автоматичний арешт» потрапили керівники відділів СС, Гестапо, штурмових загонів, керівники підрозділів нацистської молодіжної організації Гітлер'югенд, охоронці концентраційних таборів тощо. Загальна кількість склала в британській окупаційній зоні близько 90 тис. осіб, в американській — близько 100 тис., у радянській — близько 120 тис.⁹⁴

Крім міжнародної юрисдикції притягнення винних до відповідальності за масові злочини, розгляд судових справ відбувався і на національному рівні, тобто в системі судочинства післявоєнної Німеччини. На державному рівні у ФРН було створено Центральне управління державної юстиції з розслідування злочинів націонал-соціалістичної партії.

В об'єднаній Німеччині після 1990 року із приєднанням НДР також постала проблема повної перебудови системи державного управління, застосування люстраційних заходів щодо керівництва та активу СЄПН, Штазі тощо. Так само гостро постало питання притягнення до відповідальності значної кількості осіб, які були учасниками та співучасниками злочинів, вчинених за жорстокого режиму СЄПН в Східній Німеччині.

Найбільшою проблемою стало те, що навіть із повним демонтажем режиму НДР керівництву СЄПН, Штазі та інших фактично вдалося уникнути відповідальності за дії, що мали всі ознаки злочинних, а судові процеси та вироки були поодинокими.

Водночас поширеним було зловживання прогалинами в законодавстві та непослідовне застосування законів. Іншим проявом стало використання закінчення строків позовної давності, а також численні оскарження. Як наслідок — значна диспропорція між кількістю відкритих проваджень і справ та мізерною кількістю винесення реальних вироків, адже переважно виносили саме умовні вироки. У судових процесах активно використовували розмивання кваліфікації злочинів, а також неможливість встановлення виконавців і відповідальних за рішення, що мали наслідком злочинні дії⁹⁵.

У судових процесах та в загальному суспільно-політичному дискурсі домінував такий підхід, що вчинені злочини в НДР за режиму СЄПН, в умовах

94 Т. Купрій, Успіхи та проблеми «перевиховання»: до 70-ї річниці завершення денацифікації Німеччини: [https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/24337/1/T_Kuprii_Skhid_\(156\)%20_4_2018_IFF.pdf](https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/24337/1/T_Kuprii_Skhid_(156)%20_4_2018_IFF.pdf)

95 С. Ромайке, Правосуддя перехідного періоду в Німеччині після 1945 та 1990 років / Міжнародна академія Нюрнберзьких принципів. Спеціальна доповідь. Вип. 2. 2016.: <https://www.nurembergacademy.org/publications/>

тиску і примусу на німецьких громадян, можуть розглядатись як ненавмисні. Це стосувалось німців, які працювали в органах влади, військових і прикордонних службах, і через їхню жорстку ієрархічну структуру відповідальність за виконання злочинних наказів розмивалась. Додатковою проблемою доведення вини в судовому порядку було знищення архівних, оперативних, інших необхідних документів.

Відкриття архівів та тих даних, що збереглись, частково сприяло розкриттю правди, а також допомагало проведенню заходів люстраційної політики⁹⁶.

Люстраційні заходи, обмеження доступу до посад осіб, які працювали або співпрацювали з органами внутрішньої безпеки НДР, в системі органів державної влади, процедури спеціальних перевірок щодо тих, хто претендував на посади вищої та середньої ланки, частково мали практику успішного застосування. Так, ефективними стали: практика масових перевірок за групою критеріїв, розірвання трудових договорів та недопущення до певної групи посад за наслідками таких перевірок. Додатковим методом стало не приймати на роботу колишніх чиновників режиму на підставі недостатньої кваліфікації, професійної непридатності та з інших міркувань щодо належного виконання функцій відповідно до нових вимог.

Виплату репарацій і компенсацію заподіяної шкоди жертвам війни та тоталітарного режиму країни-союзники відносили до обов'язку післявоєнної Німеччини. У ФРН та НДР виплати репарацій, реституції власності, виплати державам суттєво відрізнялись.

Проголошення демілітаризації передбачало демонтаж військово орієнтованої економіки, а репарації державам компенсували коштом вилучення у Німеччини технічного обладнання, транспорту тощо та вивезення до союзних країн США, Великої Британії та Франції. Примітно, що фактично відповідальність на державному рівні за злочини та відшкодування здебільшого брала на себе ФРН. Це відбувалося в умовах зовнішньополітичного тиску низки країн, але й за політичної волі й рішення про це Аденауера, який уклав у 1952 році угоду з Ізраїлем про виплату репарацій. Йшлося про величезну суму — близько 1,5 млрд доларів, що становило питому частину від тих фінансових ресурсів, які ФРН отримала за Планом Маршалла. НДР та СРСР ігнорували ініціативи з боку Ізраїлю про таку ж угоду.

НДР і СРСР активно та маніпулятивно використовували наратив «антифашизму» щодо Східної Німеччини на противагу Західній. Масові вбивства (геноцид євреїв та інші вбивства), примусову працю тощо за національною приналежністю в системі концтаборів, які відбувалися і на східнонімецьких землях, до певної міри замовчували, не йшлося про заходи реабілітації, репараційні виплати й відшкодування громадянам інших країн.

Тому в НДР фактично компенсації, репарації за злочини нацистського режиму стали відшкодуванням державі СРСР, а також Польщі. СРСР, підпорядкувавши НДР і стягнувши значні репараційні виплати та значні обсяги матеріальних ресурсів (устаткування для заводів та різне технічне обладнання, торгові судна, транспорт, музейні цінності тощо) для держави, при цьому не вимагала виплат громадянам, які найбільше постраждали від воєнних та інших злочинів

96 Документи комуністичних спецслужб у Європі: путівник мережею архівів / за ред. Р. Леськевич, П. Жачек; О. Ісаюк (укр. вид.); Центр досліджень визвольного руху. — Львів: Часопис, 2016. — С. 16, 50.

проти людяності. Окремі індивідуальні виплати в НДР призначалися лише громадянам, які проживали на її території⁹⁷.

З моменту возз'єднання з НДР у 1989 році фактично ФРН перебрала на себе зобов'язання репараційних виплат, компенсацій, зокрема конфіскованого за нацистського режиму майна жертв. Крім того, було ініційовано процес індивідуальних виплат жертвам режиму за межами колишнього НДР, які увесь повоєнний період категорично відкидалися.

В об'єднаній Німеччині політика виплати репарацій стосувалась і відшкодування жертвам нацистського режиму, і компенсацій у вигляді матеріальних виплат, пенсій тим, хто найбільше постраждав від режиму НДР. Механізм реституції передбачав компенсаційні виплати тим громадянам, яких незаконно позбавили майна в НДР. Розв'язання майнових проблем після відновлення інституту приватної власності в східних землях потребувало фінансових ресурсів, тому було обрано механізм виплати матеріальних компенсацій через спеціальний компенсаційний фонд⁹⁸.

Після краху СРСР та демонтажу соціалістичного табору та організації Варшавського договору відбулось відновлення репараційних виплат. Так, у 1990-х роках такі виплати стали поширюватися на громадян Латвії, Литви, Естонії, а згодом і України та Білорусі, які постраждали від нацистського режиму (в'язні концтаборів, жертви примусового вивезення та праці на німецьких землях).

Одним зі злочинів нацистського режиму було масове пограбування представників єврейської спільноти на території Німеччини та окупованих країн, масове вилучення власності, вивезення грошей, золота, культурних та інших цінностей в усіх державах, де відбулось вторгнення німецької армії та нацистських каральних органів. Усе це увійшло в державний і приватний житловий фонд, осіло в банківських установах, державних та приватних музеях Німеччини. Тому проблема реституції та повернення культурних цінностей гостро постала з повоєнного часу і донині не вирішена: для їх повернення тривають переговори з низкою країн.

ФРН до і після об'єднання з НДР створювала спеціальні установи та запроваджувала механізми перевірки походження творів мистецтва в державних музеях та приватних колекціях, але йшлося про повернення лише незначної частини вкраденого.

Освітня, культурна і молодіжна політика

У повоєнні роки відновлення системи освіти на німецьких територіях зіткнулося зі спільними для всіх сфер викликами, руйнуванням інфраструктури та браком кадрових, матеріальних і фінансових ресурсів. Проблема добору шкільних вчителів, викладачів вищих шкіл та університетів полягала в тому, що вони здебільшого поділяли ідеологію та підтримували воєнні дії та злочини режиму, були членами нацистської партії, що стало наслідком утвердження нацистського режиму через репресії та селекцію кадрів.

97 С. Ромайке, Правосуддя перехідного періоду в Німеччині після 1945 та 1990 років / Міжнародна академія Нюрнберзьких принципів. Спеціальна доповідь. Вип. 2. 2016: <https://www.nurembergacademy.org/publications/>

98 Ibid.

Тому в перші повоєнні роки йшли хвилі масового звільнення вчителів і викладачів та заміни їх молодими кадрами або, навпаки, представниками старшого покоління, не пов'язаними із нацистським середовищем⁹⁹.

У вищих навчальних закладах кадрове укомплектування дещо простіше відбувалося на факультетах природничого спрямування, а філософський, історичний, юридичний, суспільно-політичний напрями потребували повного оновлення. Частково цю проблему вирішували завдяки німцям старшого покоління, непричетним до нацистських структур, а також німцям-мігрантам з інших територій та реемігрантам, які свого часу рятувались від нацистського режиму і повернулись до Німеччини після війни.

У ФРН повний перегляд змісту підручників, художньої літератури і наповнення нових шкільних програм, інші заходи освітньої політики відбувались відповідно до денацифікації та демілітаризації. Вилучались із навчальних програм спеціальні заняття з воєнної підготовки, які раніше слугували воєнній ідеологічній пропаганді Третього Рейху. Зі змісту шкільних та університетських програм та відповідних розділів з підручників історії прибирали пропагандистські акценти, які висвітлювали попередні історичні факти, події, епохи в ключі «величі» Німеччини та німецької нації, натомість з'являлись нові трактування.

Відчутним був брак підручників та повна непридатність тих, які слугували суто пропагандистським цілям. Широко практикувалось публічне спалення нацистської символіки, пропагандистських книг, підручників, газет, плакатів, листівок. Молодь і діти ставали свідками таких акцій та часто брали в них участь.

Особливо в перші повоєнні роки всі нові підручники та художня література проходили процедури перевірки та цензурування. Обережності вимагало також висвітлення елементів національної культури та ідентичності, оскільки іноді складно було цілковито відмежувати їх від того, на чому побудовано нацистську ідеологічну систему.

В освіті одразу збільшили компоненту релігійного виховання та просвіти. Конфесійні організації в своїй діяльності частково компенсували функції виховання, просвіти, соціалізації, інтеграції дітей і молоді, з якими повною мірою не могли впоратися інші соціальні інституції. Слід зазначити, що система цінностей християнського змісту, ідей об'єднання німців (католиків і протестантів) на міжконфесійній основі, соціальної відповідальності, рівності, пріоритету освіти ввійшли в ідеологічну основу однієї з правлячих партій — Християнсько-демократичного союзу, що впливало на витіснення нацистського ідеологічного спадку.

Певною мірою йшлося про повернення ваги традиційних соціальних інститутів — сім'ї, церкви, освіти, та про їхній вплив на дітей і молодь, на відміну від нацистського періоду, коли ці інституції були контрольовані або витіснені.

Таке загальне суспільно-політичне тло визначало життя дітей і молоді. У той час поступово поширюються ідеї пацифізму, антимілітаризму, примирення, космополітизму, європейської єдності та інших. Водночас спостерігалися й протилежні тенденції та хвилі популярності ліворадикальних, а з іншого боку, праворадикальних ідей та рухів.

Зміни в молодіжній політиці та середовищі молодіжних рухів після війни задавались векторами демілітаризації і денацифікації, демократизації в контек-

сті «перевиховання німецького суспільства». Після розпуску таких структур, як Гітлер'югенд, Союз німецьких дівчат тощо, виникла потреба у становленні інших молодіжних об'єднань. Союзницькі адміністрації США та Великої Британії на території Західної Німеччини сприяли створенню нових організацій німецької молоді, соціального простору для неї через молодіжні клуби, організації, спілки¹⁰⁰. В перші повоєнні роки діяльність таких організацій контролювалась адміністраціями та соціальними службами. В 1960-ті–1970-ті роки в молодіжному середовищі ФРН, під впливом європейських процесів, назріли масові рухи, протести із виразними тенденціями до незалежності та впливу на суспільні процеси. Через денацифікацію і демілітаризацію суспільний простір західної частини Німеччини максимально було очищено від нацистської ідеології.

В НДР у повоєнні роки, за спрямованості суспільно-політичних процесів на централізоване управління, однопартійність та комуністичну ідеологію за радянським зразком, в молодіжному середовищі формується молодіжна організація «Союз вільної німецької молоді» для молоді 14–25 років, дитяча піонерська організація «Ернст Тельман» (на честь німецького комуністичного діяча) для дітей 10–14 років¹⁰¹. Ці організації в своїй діяльності були повністю підпорядковані державним органам та поступово охопили абсолютну більшість німецької молоді Східної Німеччини, впливали на сфери навчання, культуру, спорт, дозвілля.

У повоєнні роки такі організації мали певну соціальну складову, допомагаючи дітям та молоді, які залишились без батьків або були безпритульними та потребували підтримки та соціалізації. Втім, фактично молодіжна сфера на цій частині німецької території надалі була суворо регламентована державною вертикаллю, а молодь знову потрапила в умови ідеологічної індоктринації, комуністичної замість нацистської.

Діяльність інших молодіжних рухів забороняли, молодіжні осередки, як і організації дорослих (правозахисні, релігійні, опозиційні, субкультурні), жорстко придушували та піддавали репресіям державні каральні органи. І саме на основі цих підпільних рухів і організацій, чий вплив поширився у 1980-х роках, виник масовий протест проти диктатури в НДР — та зрештою впав Берлінський мур у 1989 році.

Оскільки ФРН була відкритою (порівняно з НДР) та перебувала у взаємодії із суспільно-політичними процесами в західноєвропейському просторі, німецька молодь та студенти зазнавали впливу загальних тенденції 1960-х років. У цей час відбувались масові зібрання, піднесення студентських та молодіжних рухів: протести проти війни у В'єтнамі, «холодної війни» та своєрідний бунт проти старших поколінь та недоліків політичної та економічної систем, суспільних вад. Кульмінаційним став 1968 рік. У середовищі університетів Західної Німеччини цей рух мав компонент боротьби за певну автономію університетів, покращення якості освіти й фінансування.

У цей час також гостро зазвучало питання злочинів нацизму, Голокосту, війни, а також вини й відповідальності за все це попередніх поколінь. Настрої в експертному дискурсі задавали нові філософські та історичні візії, зокрема такі постаті, як Карл Ясперс (найвідоміша праця «Питання про провину», в якій йшлося про колективну провину та відповідальність), а згодом Юрген Габермас,

100 Шваб М. Молодіжні громадські організації Німеччини: проблеми періодизації та класифікації.

101 German Democratic Republic: Youth Movement: <https://histclo.com/youth/youth/org/pio/pioneerg.htm>

ідеї яких залишили вплив у німецькій суспільній свідомості. Активні дискусії породжували літературні твори низки авторів (Томаса Манна, Гюнтера Грасса, Генріха Бьолля, Інґеборґ Бахман та інших).

Публіцистика та наукові дослідження наповнювали друковані засоби масової інформації, газети та журнали суспільно-політичного гуманітарного спрямування, що стало простором для активної громадської думки та орієнтиром для молоді у формуванні їхніх ціннісних позицій.

Важливим було доносити правду через документальні та художні фільми, які подивилась значна частина німців. Наприклад, американський серіал «Голокост» у ФРН транслювали по телебаченню з 1979 року, його переглянуло близько 20 млн глядачів — дорослих, дітей та молоді. Він неочікувано справив потужний вплив, хоча й до цього протягом 30 років з'являлись спеціальні передачі, документальні фільми, театральні п'єси та публікувались документи¹⁰².

Розвиток кіно, театру, художньої літератури, мистецтва, музики давав простір для створення нових сенсів, цінностей, ідей. У новому культурному просторі частина авторів у своїх творах неодмінно зверталась до проблематики нацистського минулого. Відвідування місць пам'яті, меморіальних комплексів, музеїв у місцях вчинення масових злочинів в освітній програмі ФРН з певного моменту стало обов'язковим компонентом, а отже, поширилось на вікову групу дітей та молоді.

В НДР протягом 1980-х років саме молодь стала однією з основних категорій в активній протидії авторитарному порядку, диктату партії та ідеології, колективізму, правових утисків та каральних методів органів безпеки, заборон перетину кордону, економічних обмежень — порівняно з плюралістичною моделлю у ФРН: індивідуалізмом, правовою та економічною свободою.

В НДР соціальна, культурна, молодіжна політика підпорядковувалась ідеології комуністичної та соціалістичної версії правлячої партії. Тягар ідеологічного тиску, втягування дітей та молоді в практики індоктринації через організації звужувало, як і в будь-якому закритому суспільстві, простір для розвитку і свободи цієї вікової категорії. В цій частині німецького суспільства інші організації і профспілки також виконували декоративну роль.

Після об'єднання ФРН та НДР знов постало питання оновлення та регулювання молодіжної політики та зокрема молодіжних організацій, частина з яких мали радикальне спрямування та деструктивну діяльність. Тому соціальна, культурна, освітня політика диктували завдання створювати простір для дітей та молоді через культурні, спортивні, екологічні та інші активності, у форматах в системі освіти та поза нею. У Німеччині передбачено постійну співпрацю шкіл із соціальними працівниками, а також поєднання заходів у системі шкільної освіти та неофіційних заходів¹⁰³. У цілому ж, окрім рівня федеральної молодіжної політики та політики на рівні федеральних одиниць, вплив мали громадські організації та молодіжні, благодійні, релігійні об'єднання тощо.

102 T. Axelrod, TV series "Holocaust", that have changed how Germans saw their history, airs again. The Times of Israel. 02.02.2019: <https://www.timesofisrael.com/us-made-holocaust-series-that-changed-how-germans-saw-their-history-airs-again/>

103 М. Шваб, Молодіжні громадські організації Німеччини: проблеми періодизації та класифікації Науковий вісник Волинського національного університету. Серія: міжнародні відносини. – Луцьк : «Вежа», 2012.– Випуск 20 (245).– С. 32–37.

Освітня політика мала ключову роль для перевиховання дітей та молоді, але слід зважати на широкий контекст змін у демократизації повоєнної Західної Німеччини, спрямованих на моральне перевиховання суспільства після тривалої нацистської індоктринації.

Оскільки почуття національної гідності змінилося крахом та соромом і провинною, видозмінювалась та витіснялась німецька національна свідомість і національна ідентичність, поступаючись іншим формам ідентичності: соціальній, професійній, регіональній. Поширеною стала діяльність організації культурного спрямування та різні ініціативи, заходи взаємодії на локальному та міжнародному рівні.

Міждержавним та міжнародним зв'язкам та контактам допомагала практика вибору міст-побратимів, що певною мірою мала поверхневий декларативний зміст, а втім сприяла відносинам на міжнародному та міжкультурному, міжособистісному рівнях. Причому якщо для ФРН вона охоплювала простір вільної частини Європи, то для НДР обмежувалася СРСР та іншими країнами — учасниками Варшавського договору або соцтабору.

В комплексі із реформуванням соціальних інституцій у ФРН напрями освітньої політики визначались відповідно до ідеологій партій ХДС/ХСС та СДПН, які формували низку урядів на федеральному рівні та рівні земель.

Зміни в освітньому напрямі дисциплін історичного та суспільного циклу не відбулись одразу, до того ж відтворювали поширену в німецькому суспільстві тенденцію замовчування масштабів нацистських злочинів та оцінок цього явища. Поступово було сформоване висвітлення воєнної агресії, територіальних загарбань, окупації, геноциду євреїв, масових злочинів проти інших європейських націй та країн СРСР як наскрізної теми Другої світової війни, а також формувалися наративи про неповторення, подолання та опрацювання минулого.

Зміни в шкільних та університетських навчальних програмах після розриву з нацизмом також вимагали виважених трактувань щодо подій в історичному минулому та застережень до їхнього змісту для недопущення реваншистських настроїв.

Реформи в сфері освіти мали централізований характер, але також і певні особливості на рівні федеральних одиниць, які мають значний ступінь автономії та можливостей формування освітньої політики, регулювання діяльності вищих навчальних закладів, фінансування, варіативності навчальних програм та організації навчального процесу.

Чинник демографічного зростання в наступні після війни десятиріччя ставив освітню та молодіжну політику на важливі позиції, адже стрімко зростала кількість учнів шкіл, вищих шкіл та університетів.

У вищій школі та в університетській мережі з 1948 року централізовані зміни на державному рівні регулювались спеціально створеним органом «Постійна конференція з міністрів культури та освіти федеральних земель»¹⁰⁴, що визначає стратегії освітнього процесу, наукових досліджень, культурної політики, міжнародної співпраці тощо. Цей формат змінювався та розширювався після возз'єднання Західної та Східної Німеччини, але успішно функціонує досі.

104 The standing Conference of the Ministers of Education and Culture Affairs (KMK): <https://www.kmk.org/kmk/information-in-english/standing-conference.html>

В цілому ідеї демократії не набули популярності в німецькому суспільстві одразу після війни. Частина структурних змін в системі освіти, які впроваджувались США та іншими союзниками, мали елементи їхніх демократичних моделей освіти, що не сприймалось німцями¹⁰⁵. Так, 1952 року було створено Національну освітню агенцію, одним із завдань якої була популяризація демократичних ідей, правил, механізмів, політики участі та громадянської освіти.

У системі шкільної та вищої освіти і централізована політика, і політика на рівні земель за формування програм суспільного, історичного, політологічного напрямів координується Постійною конференцією міністрів культури та освіти, яка впливає, формуючи рекомендації щодо політичної, громадянської освіти і навчання¹⁰⁶.

У ФРН період 1950-х–1960-х років позначився швидким розвитком університетської освіти, було закладено основи для перетворення невеликих університетів на потужні навчальні установи та дослідницькі центри.

Законодавство щодо реформування системи шкільної освіти, вищої та професійної освіти активно формувалося з 1970-х років¹⁰⁷. Із 1980-х років реформи та модернізація освіти стали імпульсом піднесення німецької системи освіти, а з інтеграцією в європейський простір (Болонський процес) більш активної міжнародної взаємодії в системі вищої освіти.

До 1980-х–1990-х років система університетської освіти у ФРН (університети в Мюнхені, Трірський, Кельнський, Гейдельберзький тощо, де навчалась велика кількість студентів та дослідників), досягла значних успіхів, сформувавшись як одна з найуспішніших моделей в Європі. Після об'єднання ФРН та НДР швидке реформування поширилось на східнонімецькі землі, створювались нові університети (наприклад, у Потсдамі, Франкфурті та інших містах), а також ішла інтеграція згідно з європейськими стандартами та вимогами. Донині в системі вищої освіти Німеччини керівними органами є Постійна конференція міністрів освіти і культури земель ФРН та Конференція ректорів навчальних закладів. На рівні кожної із земель, через профільні органи, визначаються питання культури та освіти, особливості навчального процесу, умов, програм тощо.

Після возз'єднання Західної та Східної Німеччини перебудова освітньої системи була одним із пріоритетних завдань, співставним із кадровим оновленням в системі державних органів. Відповідно працівники освітніх закладів (шкіл, вищих шкіл, університетів) також проходили процедури перевірки причетності до органів режиму НДР та злочинів проти громадян. Перевірки стосувались підтвердження належного кваліфікаційного рівня відповідно до чітко встановленого законодавством набору критеріїв.

В загальній освіті у викладанні та навчанні, а також у громадянській освіті обов'язковою є проблематика диктатури нацистського періоду, Голокосту тощо. Крім того, розвинута мережа інституцій, що формують громадянську, правову і політичну освіту. Причому з 1990-х–2000-х років частину освітніх програм та просвітницьких заходів побудовано на міждисциплінарному підході, який поєднує історію, літературу, мистецтво, право, суспільні науки, етику.

105 E. Fox, *Rebuilding Germany's Children: The Nazi Indoctrination and Postwar Reeducation of the Hitler*. *Furman Humanities Review*. Volume 27. 2017: <https://core.ac.uk/download/pdf/214289185.pdf>

106 Civic Education in Germany after World War II: <https://www.bpb.de/system/files/pdf/F4FDUD.pdf>

107 А. М. Москаленко. Тенденції розвитку класичних університетів Німеччини. Дисертація на здобуття канд. пед. н. Київський університет ім. Б. Гринченка. — К., 2016. — 225 с. — С. 37.

Водночас в освітній та культурній політиці виразним був напрям реабілітації класичної німецької культури. Так, «збереження культури» після Другої світової війни включало відбудову культурної інфраструктури, збереження пам'яток історії й активну роботу у відродженні культурного іміджу «класичної» Німеччини через акцент на німецьких поетах та мислителів¹⁰⁸. З 1970-х років цей підхід доповнювався розширенням культурної інфраструктури та комплексів заходів для більшого охоплення німецького населення, яке посилювалося державним фінансуванням.

Слід згадати, що позитивну роль для розвитку освіти з повоєнного часу відіграв Інститут імені Гете, який запрацював у 1952 році як громадська організація, що проводила належне навчання вчителів шкіл німецькій мові у ФРН, а після об'єднання з НДР запроваджувала освітні проекти в цій частині Німеччини. Крім того, мережа Гете-інститутів стрімко розширила кількість філій та діяльність за межами Німеччини в багатьох країнах із програмами вивчення німецької мови та популяризувала німецьку культуру в світі.

Соціальна політика

Першому повоєнному уряду Конрада Аденауера вдалося: запустити економічні процеси, збалансувати ринкову економіку та державне регулювання, перебудувати промисловість — та водночас бути соціально орієнтованим, швидко врегулювавши проблеми із соціальними виплатами, заробітною платою, пенсіями.

Життя дітей та молоді визначали загальне тло та процеси, що відбувалися в суспільстві. Соціальні та економічні проблеми, неповні родини, поширений стан фрустрації та інші фактори його ускладнювали.

У соціально-професійній структурі невідворотними стали зміни через втрати старих соціальних статусів і ролей багатьох німців після війни. Переведення економіки та промисловості цілковито з військового призначення на цивільне було болючим, але й відкрило перспективи для промислового розвитку. Зрештою, відбувся і повний перегляд системи військової строкової служби та зменшення її термінів.

У соціальній політиці значними були витрати на спеціальні потреби та виплати для категорій населення, що потребували допомоги: сиріт, інвалідів, німців, які переселились з інших територій, та тих, хто втратив усе майно. Спеціальні програми частково забезпечували соціальне житло і працевлаштування. Також діяли окремі підтримувальні заходи для колишніх військовополонених та військових (демобілізованих). У той час було ухвалено комплекс соціально орієнтованих нормативно-правових змін, виділялись значні видатки з федерального бюджету та бюджетів земель.

Ефективними стали також грошова реформа та податкова політика (наприклад, диференційовані податки відповідно до вартості власності). Інший позитивний чинник — формування збалансованого трудового законодавства, увага до відносин між працівниками і роботодавцями та до профспілок (соціальне партнерство), що сприяло вчасному вирішенню конфліктів та уникненню протестів. Профспілки у ФРН відігравали важливу роль та мали суб'єктність в економічних, соціальних, трудових процесах і відносинах.

108 Культура в процесі децентралізації: досвід Німеччини. Гете інститут: <https://www.goethe.de/prj/lek/uk/dos/kul.html>

Слід враховувати, що реалізація соціальної та економічної політики та їхніх пріоритетів змінювалась залежно від урядів, сформованих з ХДС/ХСС та СДПН та коаліційних комбінацій, перемоги яких на виборах відображали настрої в суспільстві, зумовлені об'єктивними явищами, а саме реакції на тенденції стагнації, надмірних соціальних виплат, безробіття, недофінансування галузей тощо. Постійно йшов пошук балансу пріоритету розвитку промисловості та відбудови — та водночас соціальної політики для кожної соціальної групи та категорії.

Запуск соціальної політики ініціював перший уряд і канцлер Аденауер, один із засновників і лідерів християнсько-демократичної партії, серед пріоритетів якої була соціально-орієнтована економіка, допомога робітникам, безробітним, дітям, пенсіонерам, забезпечення навчанням і роботою.

Внеском до подолання наслідків у соціальних відносинах, деформованих нацистським режимом, стало наповнення новою етикою, зміщенням акцентів на соціальну відповідальність і справедливість.

Політика примирення після Другої світової війни мала й ширший контекст — відносин німців з іншими націями і країнами Європи та поза її межами. Примирення німецької нації із іншими націями та європейськими державами було важливим для ФРН. Водночас національне не акцентувалось, відбувалось певне заміщення німецької національної ідентичності європейською, важливими ставали досягнення німецької держави та її економіки.

Інтеграційний процес на національному рівні серед іншого спрямовувався на подолання спадку тоталітарного минулого, глибинних проблем колективної пам'яті та свідомості.

Також відчутним було перенесення акцентів на федералізм та розвиток земель. У німецькій суспільній свідомості традиції федералізму та історичних регіональних відмінностей проявлялись в розбіжностях у регіональних і локальних ідентичностях, стереотипах тощо. Крім того, додатковим фактором напруги між соціальними групами стало масове переселення німців з інших територій. Утім, саме задля уникнення будь-яких соціальних конфліктів вибудовувалась соціальна політика тощо. В цілому соціальна модель демонструвала включення різних соціальних груп. Німці-емігранти, серед яких освічені фахівці та робітники різних спеціальностей, змогли включитись у трудові відносини, компенсувати брак кадрів в органах влади, в освітніх установах і в промисловості.

Пріоритет державної політики, спрямований зокрема на вікові категорії дітей та молоді, реалізувався через системні зміни в різних сферах та завдання, що сукупно мали позитивний вплив на їхнє життя. Це і розширення прав та свобод, і високі стандарти правового захисту та виконання законів, і соціальні зміни та економічний розвиток.

У політиці щодо дітей і молоді популяризували ідеї об'єднання, діалогу, взаємодії, поширилася практика обмінів, поїздок, заходів культурного, спортивного та іншого змісту. Це відбувалось як через програми, ініційовані державою, так і через організації громадянського суспільства.

На житті дітей та молоді позначалася зміна в становищі німецької родини, потужніше включення жінок у ринок праці та соціальну активність, що контрастувало з обмеженням соціальних ролей довоєнного та воєнного часу.

Своєрідним механізмом компенсації для західної німецької держави стала активна зовнішньополітична діяльність, динамічний економічний та промисловий розвиток, швидке входження до європейської та євроатлантичної спільноти, що ФРН реалізувала в конструктивний спосіб прагнення до державного розвитку.

У Східній Німеччині відбувались інші процеси та зростала відмінність із ФРН, з її високим рівнем прав і свобод, розвитком економічної, соціальної, культурної сфер. В НДР натомість помітнішими ставали тенденції стагнації і кризи в цих аспектах.

Додатковим фактором стало накопичення конфліктного досвіду розколу між двома частинами та гостре ідеологічне протистояння. У процеси поглиблення розколу активно було втягнуто молодь через пропагандистські практики. Розділені родини не мали змоги бачитися роками, абсолютна більшість громадян не могла безпечно виїхати до ФРН, а ті, хто виїхав, здебільшого не поверталися в НДР.

Менше з тим у пізній період НДР у 1980-х роках сегмент громадянського суспільства, на який державні органи безпеки чинили тиск та репресії, відіграв позитивну роль, особливо правозахисний рух, релігійні організації, які фактично проводили підпільну діяльність. Невеликий простір свободи на тлі тотального тиску режиму та його каральних органів формували громадські та культурні активісти, молодіжна культура тощо. Ці осередки громадянського суспільства та молодь стали рушієм і активним суб'єктом краху режиму НДР.

Політика пам'яті

Напрямок розгортання політики пам'яті було задано в комплексі заходів денацифікації, демілітаризації в післявоєнний період — політики, яка здійснювалася під контролем США, Великої Британії, Франції та СРСР. Слід враховувати, що особливий вплив на її зміст також мала поява держави Ізраїль та його подальша стратегія відновлення історичної справедливості.

Налагодження політики пам'яті в зоні підпорядкування США, Великої Британії, Франції наштовхувалося на перепони й відбувалося фактично в суспільній атмосфері замовчування та витіснення із масової свідомості питання масштабності злочинів нацистського режиму. В зоні контролю СРСР заходи денацифікації та демілітаризації відбувались, але питання опрацювання минулого не фігурувало серед пріоритетних в умовах швидкого комуністичного ідеологічного наступу.

З 1949 року, часу утворення ФРН та першого повоєнного уряду, передусім визначальною була позиція Аденауера щодо необхідності виплати репарацій жертвам нацистського режиму. Так, у 1952 році в угоді між ФРН та Ізраїлем про виплату репарацій ішлося про величезну суму — близько 1,5 млрд доларів із тих фінансових ресурсів, які ФРН отримала за Планом Маршалла.

Механізм виплат репарації розглядався як більш пріоритетний, ніж заходи політики пам'яті. В питаннях масового перевиховання німецького суспільства через системні практики позиції керівництва ФРН були більш стриманими. Водночас у 1950-х–1960-х роках тривали судові процеси над організаторами масових убивств.

Тому про повноцінну політику пам'яті та її результати, з усвідомленої позиції держави, можна говорити радше з періоду 1970-х років. Значною мірою опрацювання минулого реалізовувалося в німецькому суспільстві, де змінились покоління тих, хто масово та безпосередньо брав участь у злочинах режиму. В нових поколіннях опрацювання минулого відбувалось без того опору та саботажу, який превалював у повоєнні роки. Таким чином ця політика стала розтягнутою в часі та мала результати значною мірою завдяки зміні поколінь, коли більшість німців, які були частиною та співучасниками нацистського режиму, померли або перестали впливати на суспільно-політичні процеси.

Саме молодші покоління стали тією віковою категорією суспільства, яка сприймала заходи політики пам'яті, ініційовані на державному рівні, до яких їх залучали через освітні та просвітницькі компоненти, відвідування музеїв та меморіалів, літературні твори, журналістські розслідування, кіно, театр. Серед старшого покоління німців було багато колишніх працівників органів влади нацистського режиму, учасників та співучасників злочинів, а тому їх замовчували, заперечували ба навіть виправдовували. Вплив сімейного кола на дітей та молодь, природно, є вирішальним, тому вони перебували під впливом протилежних трактувань та оцінок історичних подій воєнного періоду.

Поширення інформації та роз'яснень щодо історичних подій відбувалося на рівні шкіл, університетів і мережі закладів громадянської та культурної просвіти, наукових та академічних установ. Це дозволило охопити різні вікові групи й категорії громадян. Одночасно відкривались або реконструювались музеї та меморіальні центри, відвідання яких дітьми та молоддю стало також обов'язковим компонентом освіти та просвіти.

У ФРН в культурній сфері осмислення історичного минулого стало виразним у художній літературі, демонструвалось у художніх кінофільмах та документальному кіно, театральних виставах тощо. В науковій та академічній сфері також відбувалось активна дослідницька та просвітницька діяльність. Знаковим стало відзначення пам'ятних дат, як-от день пам'яті жертв націонал-соціалізму та інших. На території колишніх концтаборів (Дахау, Бухенвальд, Берген-Бельзен, Заксенхаузен, Равенсбрюк, Флоссенбюрг та інші) створили мережу місць ушанування пам'яті жертв нацизму: меморіальні комплекси, музеї, пам'ятники (наприклад, меморіал Голокосту в Берліні, пам'ятник жертвам Варшавського повстання та багато інших). Цей процес був активним у ФРН і з новою хвилею відбувся після об'єднання Німеччини.

Слід наголосити, що помітний злам в політичній площині та в суспільстві стався у 1960-х роках. Відбувались гучні судові процеси, резонансні для Німеччини та поза її межами (Франкфуртський процес у справі про Аушвіц), судовий процес і страта Адольфа Айхмана в Ізраїлі. Публічні судові процеси та їх висвітлення в ЗМІ також утримувало увагу в німецькому суспільстві до історичного минулого та його жахів.

Знаковим і переломним у 1970 році стало публічне висловлення каяття канцлером Віллі Брандтом: він став на коліна біля пам'ятника жертвам повстання Варшавського гетто. Такий жест не схвалювався частиною німецького суспільства, але мав велике значення для ФРН та її керівництва: це провело чітку межу для неповторення минулого.

Після об'єднання Німеччини також була хвиля підвищеної уваги до розкриття правди про масові злочини проти людства (геноцид євреїв, концтабори,

медичні дослідження над дітьми та дорослими, депортації) та націй, руйнування інших країн, примусового вивезення людей.

Після здобуття єдності ФРН традиційні заходи у політиці пам'яті поширилися на територію колишньої НДР. Створення музеїв, місць ушанування пам'яті загиблих за нацистського режиму та жертв радянського періоду в Східній Німеччині, освітні та просвітницькі ініціативи тривали протягом 1990-х та 2000-х років. Сформувалась мережа установ та спеціалізованих меморіальних центрів, документальних центрів, що розкривали, досліджували архівні та інші документи періоду нацистського режиму, а також часу режиму НДР.

У Східній Німеччині після возз'єднання із Західною політика пам'яті стала повноцінно вибудовуватись після 1989 року, відповідно до вже проведеної ФРН для вирівнювання диспропорцій і в цій сфері суспільного життя. Східна Німеччина постала також перед необхідністю проведення ревізії часу режиму НДР, осягнення вчинених злочинів і масових порушень прав людини, жертв репресій з боку режиму та внаслідок заборон перетину кордону з ФРН.

Відкриття доступу до архівів та документів, а отже, злочинних і протиправних дій працівників органів внутрішньої безпеки проти німецьких громадян (стеження, тортури, ув'язнення) режиму НДР відбувалось під проводом ФРН, але за посиленого тиску з боку громадянського суспільства. Опір цьому був помітним і в системі органів влади та безпеки, які демонтували та переформатовували, і в частині німецького суспільства, адже для НДР характерним було надзвичайно широке залучення громадян до практики доносів та поширеним членство в партії СЄПН.

Іншим інструментом реалізації відкриття правди та опрацювання пам'яті стало функціонування спеціальних комісій, що класифікуються як комісії зі встановлення істини. Щоб розкривати відповідні дані та висвітлювати для суспільства злочини режиму СЄПН, було створено спеціальні комісії зі встановлення істини. При Бундестагу діяли Комісія з розслідувань історії та наслідків диктатури СЄПН (1992–1994 рр.) та Комісія з розслідувань подолання наслідків диктатури СЄПН для процесу об'єднання Німеччини (1995–1998 рр.)¹⁰⁹. На основі інформації, зібраної комісіями, визначалися рекомендації федеральному уряду щодо формування політики пам'яті та заходів з опрацювання минулого.

Наприклад, надалі таку ж функцію підтримує спеціальна установа — Федеративний фонд дослідження диктатури в Східній Німеччині¹¹⁰, який взаємодіє із мережею музеїв та меморіальних центрів, архівів, закладів освіти та просвіти, організацій жертв режиму тощо.

109 Truth Commission: Study Commission for Working Through the History and the Consequences of the SED Dictatorship in Germany (1992–1994): <https://www.usip.org/publications/1992/05/truth-commission-germany-92>

Truth Commission: Study Commission for the Overcoming of the Consequences of the SED Dictatorship in the Process of German Unity (1995–1998): <https://www.usip.org/-commission-germany-95>

110 The Federal Foundation for the Study the Communist dictatorship in Eastern Germany: <https://www.bundesstiftung-aufarbeitung.de/de/foundation>

■ ПРОБЛЕМИ ТА НЕУСПІШНІСТЬ ЗАХОДІВ

В контексті досвіду Німеччини на противагу прикладам успішних політик, практик, заходів варто говорити радше про не повну реалізацію, невчасність і втрачений час. В контексті розмежування на вдалі та невдалі практики більш очевидними є оцінки результативності заходів державної політики в різних сферах та аспектах, зокрема в освітній, культурній, соціальній політиці, як таких, що сприяли суспільним процесам та подоланню в повоєнний період наслідків масової індоктринації німецького суспільства й особливо дітей та молоді.

У ФРН завдяки реалізації державної політики в економіці, освіті, культурі відбулись фундаментальні державно-правові перетворення. Соціетальні трансформації відбувались на різних рівнях. Водночас нова суспільна свідомість конструювалася повільніше. Слід враховувати, що наслідки нацистського минулого, масової участі та співучасті громадян у серйозних злочинах в німецькому суспільстві і в Західній, і в Східній Німеччині залишили в колективній свідомості етично-ціннісну деформацію і моральний релятивізм.

Найбільшими проблемами в суспільно-політичному житті в повоєнний час у ФРН стали:

- масове замовчування і витіснення з пам'яті жахливих подій довоєнного та воєнного періоду, заперечення правди в колективній свідомості німців та водночас несприйняття політики денацифікації;
- згортання системної політики денацифікації у 1949 році, що було пов'язано з утворенням ФРН та НДР, зменшенням впливу держав-союзників на політику у ФРН із початком «холодної війни»;
- несистемна реалізація політики встановлення справедливості, неповне та хаотичне притягнення до відповідальності винних у вчиненні масових злочинів, через незавершений процес формування правової і судової системи на залишках тоталітарного минулого, а також її неефективність;
- нерівномірна та непослідовна кадрова політика, від масового звільнення до масового повернення на посади осіб, які мали зв'язок із системою державних, партійних та каральних органів за нацистського режиму;
- використання та зловживання механізмом амністії, правових та процедурних прогалин, що дозволило уникнути відповідальності винних у вчиненні масових злочинів;
- значне відставання темпів проведення послідовної політики пам'яті на контрасті із швидким впровадженням інших політик (соціальної, економічної, освітньої).
- Найбільшими проблемами в суспільно-політичному житті після 1990 року в об'єднаній ФРН стали:
- непритягнення до відповідальності верхівки державних, партійних та каральних органів за режиму часів НДР, що не відповідало запитам в суспільстві щодо відновлення справедливості;
- частково проведена люстраційна політика та уникнення відповідальності більшості членів партійних і державних структур та каральних органів що вчиняли масові злочини проти громадян;

- проведення інституційних змін, реформ у державному управлінні, політики пам'яті, освітньої та інших реформ на східних теренах під повним контролем ФРН і відповідно до алгоритмів, вибудованих у ній, викликало реакційні настрої в суспільстві;
- диспропорція між західною та східною частинами німецьких територій, відмінність в економічному та промисловому розвитку, за соціально-економічними параметрами, в соціально-демографічній структурі та людському капіталі;
- розбіжності між східними та західними німцями проявляються через політико-правові особливості та електоральні вподобання, на рівні ідентичності та системи цінностей, адже в східній частині більш популярні праворадикальні й ліворадикальні партії і рухи, антидемократичні, антиєвропейські та антиамериканські настрої.

У ФРН в цілому трансформаційний досвід був успішним та результативним — завдяки інституційним змінам в державному управлінні, побудові ефективної економічної та соціальної моделі, проведеній освітній реформі тощо. Політична, економічна та соціальна реконструкція випереджали за швидкістю зміни в колективній свідомості та оздоровлення німецького суспільства.

Водночас питання усвідомлення суспільством масштабів зла та руйнувань, заподіяних нацистським режимом іншим націям і державам, встановлення відповідальності та досягнення справедливості та «спокутування» не визрівало в самому суспільстві. У ФРН це була цілеспрямована політика США та союзників на відхід від усього антигуманного. В НДР фокус уваги змістився на військову поразку Німеччини та перемогу СРСР і комуністичної (соціалістичної) ідеології. Тому після об'єднання цей шлях Східна Німеччина проходила через запровадження апробованих ФРН результативних практик.

В НДР система державних органів, правова система, економічний лад, освітня, культурна, молодіжна політика були просякнуті ідеологією й обмежені жорсткими авторитарними порядками. Тому частина німецького суспільства, зокрема діти і молодь, на тривалий час опинились в умовах придушення прав і свобод. Нашарування досвіду попередніх періодів авторитарного нацистського режиму з 1933 року, який швидко переріс у тоталітарний, продовження авторитарного режиму вже за НДР, для декількох генерацій німців на території Східної Німеччини після всеосяжної державної пропаганди та глибокої індоктринації дітей, молоді та дорослих мало наслідком масову соціальну ентропію та світоглядну кризу.

Хоча з моменту возз'єднання Німеччини минуло понад 30 років, повноцінна реінтеграція країни і суспільства ще триває, а це доказ того, що руйнування нормального суспільного життя має довгу інерцію відновлення.

Приклад Німеччини також унаочнює стійкий феномен сегменту суспільства з низьким рівнем інтегрованості, несприйняттям змін і досягнень. Так, після об'єднання ФРН категорія громадян з ностальгією за НДР, антиєвропейськими та антиамериканськими настановами та натомість проросійськими настроями, залишається протягом багатьох років попри високоефективну державну політику ФРН. Партії та організації, які активно використовують ностальгічні та інші настрої частини німецького суспільства, більш поширені саме в Східній Німеччині. Серед молоді такі партії популярні через радикалізм і популізм.

Питання повного «одужання» суспільства, зміни колективної національної свідомості потребує більш широкого залучення міждисциплінарних розвідок та досліджень етнічної та соціальної психології, антропології щодо глибинних процесів для суспільства, у якого в анамнезі один із найжорстокіших режимів в історії людства.

■ ВИСНОВКИ

У міжнародному досвіді приклад Німеччини — один із виняткових «історичних експериментів» возз'єднання країни та реінтеграції суспільства, розділених тривалий час. Водночас приклад післявоєнної ФРН є цінним щодо швидкого переходу від тоталітарного ладу до демократичного. Про повоєнну ФРН з демократичним ладом та НДР з авторитарним режимом ідеться як про відмінні історичні траєкторії частин країни та нації.

Контрастність ФРН порівняно з попередньою епохою забезпечила ставка на розвиток промисловості, науки, технологій та інновацій і водночас потужну соціальну складову. Раціональним було використання зовнішніх (План Маршалла), а також внутрішніх ресурсів, з яких частина йшла на виплати репарацій. З одного боку, практика виплати репарацій, заходи політики пам'яті, а з іншого, поступове включення ФРН до економічних відносин та системи міжнародних інституцій сприяло позитивним трансформаціям у сприйнятті німців поза межами країни.

Досвід об'єднаної Німеччини демонструє послідовну та структурну побудову демократії, значні досягнення для суспільства і держави, штучно розділених тривалий історичний період, та результати реінтеграції. Після возз'єднання держави німецьке суспільство не було обтяжене громадянським конфліктом або воєнними діями, втім мало «лінії розколу» та високий рівень напруженості між різними частинами та соціальними групами.

Зіставлення прикладів Німеччини та України задає широкий діапазон можливих для застосування підходів, практик — та водночас залишає низку застережень.

Важлива відмінність від ФРН — те, що Україна має бути орієнтованою на воєнні галузі економіки як гарантії безпеки від агресії РФ, та при цьому має розвивати інші галузі.

Принципова відмінність — те, що воєнні злочини в Німеччині (масові вбивства, концтабори, депортації) були спрямовані на інші нації та держави. В Україні натомість подібними методами діє РФ, частково спираючись на колаборантів, та примушує частину українських громадян до співучасті в своїх злочинах. В такий спосіб розмивається межа між співучастю у злочинах та насильницьким примусом до їх вчинення.

Україна є об'єктом воєнної агресії та потерпає від дій держави-агресора РФ, яка завдає величезних руйнувань та людських жертв, потребує проходження шляху закінчення війни та повоєнного відновлення.

Нині для українських окупованих територій умови існування наближені до тоталітарного режиму. Масове незаконне вилучення дітей та підлітків з їхніх родин та подальша депортація на територію РФ (а іноді Білорусі), індоктринація дітей, примусова мобілізація українських чоловіків, примусова паспортизація

документами РФ. Тотальне підпорядкування соціальних інститутів (освіта, культура, медицина, церква, родина) окупаційній владі відбувається стрімко. Після захоплення державних та адміністративних установ під повний контроль беруть освітні установи (школи, коледжі, інститути, університети). Громадські організації, зокрема культурні, конфесійні та інші об'єднання, профспілки фактично припиняють будь-яку діяльність через заборони та високі ризики для фізичної безпеки людей під час масових заходів. Методично винищується українська мова, культура, ідентичність.

Воєнні дії, репресії проти громадян, які мають виражену проукраїнську позицію, та соціально-психологічна атмосфера мають надзвичайно руйнівний вплив на дітей та молодь.

Додаткові ризики пов'язані із наслідками зміни демографічної, етнічної, соціально-професійної структури населення, високого рівня антисоціальних явищ, зокрема серед підлітків і молоді: злочинності, маргіналізації, моральної деградації. Крім того, на тимчасово окуповані території України з РФ масово в'їжджають її громадяни (з національних республік) та громадяни низки країн Центрально-Східної Азії. В такий спосіб колоніальна політика РФ стрімко змінює етнічний склад населення на окупованих територіях.

Тому, наприклад, про реінтеграцію дітей та молоді як частини суспільства в повоєнній та об'єднаній Німеччині йдеться як про частково наблизений до України досвід за глибиною деструктивної політики та наслідків для колективної свідомості.

В контексті повномасштабної війни РФ проти України наведення прикладу Німеччини є особливо актуальним, оскільки це про успішне подолання тяжкого історичного спадку одного з найжорстокіших режимів в історії людства. Розпад СРСР свого часу не супроводжувався проходженням подібного шляху, не відбулося встановлення істини й справедливості щодо усього масштабу злочинів режиму проти людей, націй, держав, осягнення антигуманної політики проти цілих поколінь. Саме це непокаране зло визріло в реваншистському режимі РФ та призвело до повномасштабної війни проти України, воєнних злочинів та неоконіальної політики щодо окупованої частини території.

Слід також враховувати пропорції територій та населення, порівнюючи Німеччину та Україну. Східна Німеччина мала приблизно вдвічі меншу територію та розмір населення порівняно із Західною. В Україні нині частина окупованої території складає близько 26%, розмір населення окупованих частин значно скоротився, а час перебування територій під тимчасовою окупацією є різним (10 років для Криму та частини Донецької і Луганської областей, майже 2 роки для новоокупованих частин Запорізької та Херсонської областей). Слід враховувати і те, що ці частини території України до війни меншою мірою були інтегровані, мали низький показник користування державною мовою, громадянської та правової культури тощо.

Оскільки людський ресурс є найціннішим та неможливим для швидкого відновлення, діти та молодь, які найбільше страждають від наслідків війни, мають бути в центрі політики в кожній сфері та галузі. Сьогодні українське суспільство має значний рівень єдності та міцності, консенсусу з фундаментальних цінностей, що поширюється і на вікові групи дітей і молоді.

Враховуючи досвід повоєнної Німеччини у подоланні посттоталітарного спадку, доцільним є використання тих політик, що сформували модель перехідного правосуддя в повоєнній ФРН та у возз'єднаній Німеччині. Важливо одразу після деокупації й одночасно проводити політики у всіх сферах та реалізовувати усі компоненти перехідного правосуддя (інституційне становлення, політика пам'яті, правосуддя тощо).

ДОСВІД ПІВНІЧНОЇ ІРЛАНДІЇ

Авторка: Анастасія Воробйова

аналітикиня ГО «ЦГП Альменда», магістр з міжнародного права прав людини (Лундський університет, Швеція), наукова асистентка Інституту правових наук Польської Академії Наук.

■ ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕСТ

Конфлікт у Північній Ірландії бере свій початок в XII столітті, коли Англія формально підкорила самостійне ірландське королівство Ольстер. У XVI столітті Англія встановила контроль над усією територією Ірландії, а сучасна Північна Ірландія увійшла до складу провінції Ольстер, де за часів Реформації вкоренився протестантизм, тимчасом як в іншій частині Ірландії переважав католицизм¹¹¹. Так країна фактично опинилась розділеною за релігійною ознакою.

Протягом тривалого часу весь острів Ірландія перебував у складі Британської імперії, але населення не полишало спроб національно-визвольної боротьби. Після Першої світової війни посилилася боротьба ірландців за незалежність, а у 1920 році відбувся поділ Ірландії на Північну й Південну в статусі самоврядних домініонів Великої Британії¹¹². У 1921 році Ірландія стала домініоном Великої Британії, а після Другої світової війни у 1949 році оголосила незалежність і набула статусу республіки, а Північна Ірландія залишилася частиною Британії у підпорядкуванні центрального уряду в Лондоні. Розділеність ірландців державним кордоном і відмінності в релігії стали причиною багаторічних протистоянь. Додатковим спірним питанням була соціальна нерівність католицької та протестантської громад. Британці-протестанти переважно працювали в промисловому секторі — і отримували вищі доходи, аніж залучені до аграрних робіт католики-ірландці. Наростало протистояння двох громад на побутовому рівні¹¹³. Після відокремлення в Північній Ірландії тривали заворушення й конфлікти¹¹⁴.

Сучасний період конфлікту в Північній Ірландії («Лихоліття» чи The Troubles) розпочався наприкінці 1960-х років як рух за громадянські права — католики протестували проти дискримінації з боку уряду Північної Ірландії, де домінували протестанти. Невдовзі протести переросли в насильство із залученням воєнізованих угруповань з обох сторін і приходом у 1969 році британської армії. У конфлікті брали участь переважно лояльні протестанти, які хотіли залишитися частиною Сполученого Королівства, а також католицькі республіканці, які хотіли об'єднатися з Республікою Ірландія¹¹⁵.

Мир: угода Страсної п'ятниці (Peace: Good Friday agreement)

10 квітня 1998 року британський та ірландський уряди підписали Угоду Великої (Страсної) п'ятниці, схвалену більшістю політичних партій Північної Ірландії. Згідно з цією угодою, мала бути реалізована складна багатоступенева формула виходу з кризи. Передбачалося створення системи, яка б складалась з трьох елементів управління — в самій Північній Ірландії, між Ольстером і рештою Ірландії, між Великою Британією і Республікою Ірландія. Для цього Угода Великої п'ятниці, або Белфастська угода, передбачала обрання північноїірланд-

111 В. Крушинський В., Е. Блер і проблема мирного врегулювання в Північній Ірландії, Vol. 1 No. 123 (2014): АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН.

112 Конфлікт у Північній Ірландії — відколи і за що калічать поліцейських, 13.04.2021: https://gazeta.ua/articles/history/_konflikt-u-pivnichnij-irlandiyi-vidkoli-i-za-scho-kalichat-policejskih/1025832

113 В. Гаврилюк, Конфлікт у Північній Ірландії: досвід врегулювання для України, 2020: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/34134/Havryliuk.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

114 Конфлікт у Північній Ірландії — відколи і за що калічать поліцейських, 13.04.2021: https://gazeta.ua/articles/history/_konflikt-u-pivnichnij-irlandiyi-vidkoli-i-za-scho-kalichat-policejskih/1025832

115 С. Landow and J. McBride, Moving Past the Troubles: The Future of Northern Ireland Peace, 2023: <https://www.cfr.org/backgrounder/moving-past-troubles-future-northern-ireland-peace>

ської асамблеї, яка мала б законодавчі повноваження. Також мав бути сформований Виконавчий комітет з функціями уряду у складі 12 міністрів обох головних конфесій, і створені міністерства міжірландської ради в рамках співробітництва між Північною Ірландією й Ірландською Республікою. Значну увагу в угоді було приділено роззброєнню воєнізованих угруповань Північної Ірландії, як-от відома Ірландська Республіканська Армія (ІРА)¹¹⁶.

Угода передбачала передачу повноважень у певних сферах політики від парламенту Великої Британії до новоствореної асамблеї в Белфасті. Такий компроміс дозволив роззброїти воєнізовані формування¹¹⁷. Ця Асамблея, нині відома як Штормонт, складається зі 108 депутатів і працює над вирішенням економічних і соціальних проблем, а оборона, зовнішня політика, фінанси керуються Лондоном¹¹⁸. Обидві Ірландії почали співпрацювати через Раду «Північ-Південь»¹¹⁹.

Після закінчення збройних суперечок був ужитий комплекс заходів щодо встановлення істини. Були створені спеціальні слідчі комісії для встановлення істини у кривавих подіях 30 січня 1972 року (Bloody Sunday Inquiry), коли британські військовослужбовці застосували зброю проти мітингувальників у Лондондеррі, а також група історичного розслідування (Historical Enquiries Team), яка переглянула обставини 3268 смертельних наслідків протистояння між 1969 та 1998 років. 23 січня 2013 року Канцелярія Поліцейського омбудсмена, після отримання додаткового бюджету 10 мільйонів фунтів стерлінгів протягом наступних шести років, оголосила про початок історичних розслідувань скарг громадськості та смертей, що стосуються подій 1969–1998 років¹²⁰. Однак, за думкою експертів, у суспільстві донині зберігається відчуття безкарності за величезну кількість смертей¹²¹.

Навіть після закінчення активних бойових дій Північна Ірландія залишається символічно розділеною так званими стінами миру. Перші «стіни миру» були побудовані в 1969 році після низки релігійних бунтів, які сколихнули Белфаст для розмежування республіканців і лоялістів. Спочатку вони склалися з колючого дроту та гофрованого паркану, розміщеного між занедбаними будинками, які розділяли квартали протестантів і католиків. Їх розробили так, щоб можна було легко та швидко зняти після припинення бойових дій між двома громадами. Проте з часом, коли етнічні та релігійні відмінності в обох громадах закріпилися, «стіни миру» отримали більш постійний статус. Їх усе частіше модернізували з урахуванням довговічності, стали використовувати цеглу, бетон, залізні перила й відкриту дротяну сітку. До того ж, їх побудували таким чином, щоб вони злилися з навколишнім середовищем і фактично стали частиною місцевого рельєфу¹²². Хоча більшість стін було споруджено в перші роки Лихоліття, приблизно одна

116 В. Крушинський В., Е. Блер і проблема мирного врегулювання в Північній Ірландії, Vol. 1 No. 123 (2014): АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН.

117 С. Landow and J. McBride, Moving Past the Troubles: The Future of Northern Ireland Peace, 2023: <https://www.cfr.org/background/moving-past-troubles-future-northern-ireland-peace>

118 Рецепт примирення. Північна Ірландія: http://www.ucipr.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=176&catid=9&Itemid=213&lang=ua

119 О. Краєв, Нова «війна» католиків й протестантів: що насправді відбувається у Північній Ірландії, 21.04.2021: <http://prismua.org/21-04-2021/>

120 Перехідне правосуддя: досвід Північної Ірландії, 15.02.2018: <https://www.helsinki.org.ua/blogs/perehidne-pravosuddya-dosvid-pivnichnoji-irlandiji/>

121 Troubles in Northern Ireland: <https://www.studysmarter.co.uk/explanations/history/modern-britain/troubles-in-northern-ireland/>

122 Peace walls: 'a temporary measure', 2009: <https://www.historyireland.com/peace-walls-a-temporary-measure/>

третина з'явилася після 1994 року, коли ІРА оголосила про ефективне припинення вогню¹²³. У вересні 2017 року Міністерство юстиції Північної Ірландії заявило, що всі «стіни миру» мають бути ліквідовані до 2023 року відповідно до стратегії «Разом: розбудова об'єднаної громади». Але, незважаючи на плани усунути всі стіни, експерти прогнозують, що більшість, імовірно, залишаться на місці після 2023 року, а нові дані показують, що 21 структура навіть не включена до програми знесення¹²⁴. Станом на 2023 рік Белфаст нараховує 30,5 км стін із 97 різними бар'єрами та формами оборонної архітектури, серед яких стіни, огорожі, ворота та закриті дороги. Це переважно робочі громади на півночі, заході та сході міста. Наразі в Белфасті більше стін, ніж до 1998 року. Вони слугують не лише фізичними бар'єрами, що розділяють групи з різними політичними, культурними чи релігійними переконаннями, а й психологічним нагадуванням про вкорінені конфесійні розбіжності, які здавна існують у місті¹²⁵. У Белфасті ворота та стіни часто вважаються засобом вирішення проблем, але їхня присутність розділяє думки. Опитування, підготовлене для Міністерства юстиції Великобританії у 2020 році, показало, що 42 % людей хочуть, щоб стіни залишалися на місці з міркувань безпеки. Те саме дослідження показало, що 37 % респондентів ніколи не спілкувалися ні з ким, хто живе з іншого боку найближчої «стіни миру». Дослідження справді показали, що для спільнот, які живуть з такою історією насильства, бар'єри створюють відчуття безпеки, тому люди хвилюються про наслідки їх усунення¹²⁶. Слід зазначити, що дехто вважає «стіни миру» головною туристичною визначною пам'яткою¹²⁷.

Тому, незважаючи на те, що активні бойові дії закінчилися 25 років тому, суспільство в Північній Ірландії залишається розділеним за низкою ознак.

Наслідки конфлікту

За офіційними даними, в період із 1969 до 1998 року загинуло 3600 людей¹²⁸. У дослідженні, проведеному О'Рілі й Стівенсоном, 21,3 % (361) респондентів сказали, що конфлікт значно вплинув на їхнє життя чи життя їхніх сімей, а 25,1 % (418) повідомили про подібний вплив. Загалом, за думкою дослідників, психічне здоров'я населення Північної Ірландії значно постраждало від Лихоліття¹²⁹. Крім того, економічні наслідки насильства зберігаються в низці сфер, як-от забезпечення психічного здоров'я, «витік мізків». Приклади прямих економічних ефектів: пошкодження господарських приміщень та обладнання, економічної інфраструктури, втрата людського капіталу внаслідок травми чи смерті. Приклади непрямих економічних ефектів: перенаправлення державних витрат і витрат бізнесу на посилення безпеки та охорони, включно з будь-якими наслідками для

123 The Story Behind Northern Ireland's Peace Walls: <https://theculturetrip.com/europe/united-kingdom/northern-ireland/articles/the-story-behind-northern-irelands-peace-walls>

124 Flaws exposed in plan to remove Northern Ireland's peace walls: <https://www.nicva.org/article/flaws-exposed-in-plan-to-remove-northern-ireland-s-peace-walls>

125 T. Alcaraz, Belfast has more peace walls now than 25 years ago — removing them will be a complex challenge, 2023: <https://theconversation.com/belfast-has-more-peace-walls-now-than-25-years-ago-removing-them-will-be-a-complex-challenge-203975>

126 Ibid.

127 H. Forsgren, Troubles in Northern Ireland: <https://ballardbrief.byu.edu/issue-briefs/troubles-in-northern-ireland>

128 <http://prismua.org/21-04-2021/>

129 O'Reilly, D, and M Stevenson. "Mental health in Northern Ireland: have "the Troubles" made it worse?." *Journal of epidemiology and community health* vol. 57,7 (2003): 488-92. doi:10.1136/jech.57.7.488

вартості ведення бізнесу і на залучення або утримання бізнес-інвестицій у постраждалому регіоні. Приклади змін поведінки: переміщення ділових інвестицій подалі від зони конфлікту, міграція робітників і зміни в структурі витрат домогосподарств, зокрема, зменшення туризму¹³⁰.

Суспільні процеси

Міжконфесійні протиріччя (50,6 % мешканців Північної Ірландії — прихильники англіканської церкви, юніоністи, а 38,4 % — католицької, республіканці) виступають лише однією з багатьох причин конфлікту в Північній Ірландії. Саме католицизм був і залишається прапором ірландського національного руху, бо приналежність до релігійної спільноти визначає національний і навіть соціальний статус особистості¹³¹. Давні суперечки ще мають силу між католиками (переважно хочуть незалежності та возз'єднання Ірландії) та протестантами (переважно бажають залишитися у складі Королівства). Історично протестанти являли собою правлячу меншину, яка отримувала всі привілеї від корони та тримала у своїх руках апарат примусу, а католики були тим самим пригнобленим автохтонним кельтським населенням¹³².

Північна Ірландія, на думку деяких дослідників, також залишається етнічно розділеною країною, де дві групи роз'єднані за релігією, спортом, мовою, територією, освітою, політичною партійною організацією. Система розподілу влади фактично “зміцнює цей поділ і стимулює політиків до його збереження”¹³³. Молодь у Північній Ірландії розділена не лише за школами, а й за мовами, і видами спорту: одні школи пропонують регбі чи крикет, інші — гельський футбол і герлінг. Громади переважно мирні, рівні, але все ж відокремлені. Сегрегація непропорційно завдає шкоди сім'ям робітничого класу і лише сприяє ворожнечі та завдає шкоди молодим людям¹³⁴.

Менш ніж 10 відсотків учнів у Північній Ірландії відвідують релігійно інтегровані школи або ті, які переважно не пов'язані з однією вірою. Соціальна взаємодія між двома основними релігійними громадами залишається обмеженою. Паради та марші часто мають релігійний підтекст, як і прапори і емблеми, що їх вивішують усі сторони на ліхтарних стовпах і будівлях. Крім того, лідери Північної Ірландії ніколи не розробляли комплексного підходу до спадщини минулого насильства, як це зробили деякі інші постконфліктні суспільства. Зусилля щодо судового переслідування винних у вбивствах та здійснення інших ініціатив були нерівними, що, на думку аналітиків, перешкоджало примиренню¹³⁵.

130 G. Brownlow, What is the economic legacy of Northern Ireland's Troubles?, 2023: <https://www.economicsobservatory.com/what-is-the-economic-legacy-of-northern-irelands-troubles>

131 В. Крушинський В., Е. Блер і проблема мирного врегулювання в Північній Ірландії, Vol. 1 No. 123 (2014): АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН.

132 О. Краєв, Втримати Белфаст: чому Британії все важче зберегти у своєму складі Північну Ірландію, 2020: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2020/03/6/7107129/>

133 Belfast's peace walls: potent symbols of division are dwindling – but slowly, 2023: <https://www.theguardian.com/world/2023/apr/07/belfasts-peace-walls-potent-symbols-of-division-are-dwindling-but-slowly>

134 A. Wallace, Integrated education in Northern Ireland is urgent – why can't our leaders see that?: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2021/dec/02/integrated-education-northern-ireland-school>

135 C. Landow and J. McBride, Moving Past the Troubles: The Future of Northern Ireland Peace, 2023: <https://www.cfr.org/background/moving-past-troubles-future-northern-ireland-peace>

Також на території Північної Ірландії досі мають значний вплив збройні формування (Ольстерська асоціація оборони та Ольстерські добровольчі сили). Саме вони завдають «незліченних збитків громаді» та залякують райони, каже місцева поліція. Часто дітей та дорослих змушують брати участь у нелегальних діях. Саме ці організації, лояльні до Лондону, закликали Бориса Джонсона відкликати підтримку Угоди 1998 року під час протестів у 2021 році¹³⁶.

Вихід Великобританії з Євросоюзу по-різному сприймали мешканці Північної Ірландії, яка входить до складу королівства. Згідно з договором, на кордоні з Республікою Ірландія не встановлюватимуть прикордонного контролю. Але посилився контроль за морським кордоном між Ірландією та Британією. Усі товари з Британією проходять митний контроль. Лоялісти вважають, що економіка Північної Ірландії зазнає збитків, що це послабить її зв'язки з Великою Британією та спричинить посилення сепаратизму¹³⁷.

Діти і молодь під час конфлікту

Діти та молодь як соціальна група — серед тих, хто найбільше та непропорційно постраждав від пов'язаного з конфліктом насильства. З 1969 року до березня 1998 року приблизно 257 дітей віком до 18 років загинули внаслідок конфлікту¹³⁸, 40 % загальної кількості загиблих склали особи віком до 25 років.¹³⁹ У період з 1969 по 1998 рік в результаті конфлікту загинули 23 дитини віком до п'яти років, 24 дитини віком від шести до 11 років і 210 дітей віком від 12 до 17 років¹⁴⁰. Діти та молодь зазнали додаткового насильства у формі нападів воєнізованих груп¹⁴¹.

Молоді люди не завжди були пасивними спостерігачами за антагонізмами конфлікту в період 1969–1998 років, але їхня відносна вразливість у багатьох випадках постійно не помічалася або використовувалася дорослими комбатантами. Молодь зазнавала насильницького втручання з боку сил безпеки та воєнізованих сил, фізичних ушкоджень і примусового переміщення, а також мала досвід втрати родичів і друзів через насильство чи ув'язнення. Хоча мирна угода поклала кінець активним військовим діям у 1998 році, образи «проблемних поколінь» продовжують міцно триматися в сучасних культурних уявленнях Північної Ірландії¹⁴².

Найбільше постраждали діти, які живуть у районах із високим рівнем злиднів, як підкреслювалося в огляді Бемфорда, де відзначено «вплив релігійного розділення та пов'язаного з ним насильства на дітей і молодь» і підкреслено, що постійні соціальні та економічні труднощі в поєднанні з поганим психічним здо-

136 <http://prismua.org/21-04-2021/>

137 Конфлікт у Північній Ірландії — відколи і за що калічать поліцейських, 13.04.2021: https://gazeta.ua/articles/history/_konflikt-u-pivnichnij-irlandiyi-vidkoli-i-za-scho-kalichat-policejskih/1025832

138 McAlister, S., Scraton, P., & Haydon, D. (2014). Childhood in transition: growing up in 'post-conflict' Northern Ireland. *Children's Geographies*, 12 (3), 297-311.

139 <https://peaceplatform.seupb.eu/en/story-of-peace/key-themes/children-and-young-people/>

140 Children & Young People: <https://peaceplatform.seupb.eu/en/story-of-peace/key-themes/children-and-young-people/>

141 McAlister, S., Scraton, P., & Haydon, D. (2014). Childhood in transition: growing up in 'post-conflict' Northern Ireland. *Children's Geographies*, 12 (3), 297-311.

142 L. Newby, *Troubled Generations? (De)Constructing Narratives of Youth Experience in the Northern Ireland Conflict*, University of Brighton, UK.

ров'ям батьків мають негативний вплив на дітей¹⁴³. У 2015 році Комісія у справах жертв і тих, хто вижив у Північній Ірландії (CVSNI) підкреслила вплив травми, що передається через покоління, оскільки батьки, які психологічно постраждали від конфлікту, переносять ці впливи на життя молодих людей¹⁴⁴.

Відзначаючи чіткий зв'язок між високим рівнем бідності та наслідками конфлікту, Комісар у справах дітей та молоді (NICCY) сказав, що сегрегація продовжує бути частиною повсякденного життя дітей. «Вплив «Лихоліття»... продовжує суттєво впливати на життя наших дітей і молодих людей, усі з яких народилися після Угоди Страсної п'ятниці. Громади, які найбільше постраждали від конфлікту в Північній Ірландії, також розташовані в районах із найвищим рівнем психічних розладів та дитячої бідності, а також з найнижчим освітнім рівнем»^{145,146}.

Такі тенденції можна прослідкувати і через інтерв'ю молодих людей, що народилися вже після закінчення бойових дій. Так, 22-річна Конлон, ірландсько-мовна активістка, сказала в інтерв'ю CNN, що дитинство у відокремленому суспільстві, навчання в ірландській початковій та ірландській католицькій середній школі і вплив закритого середовища зле вплинули на її сприйняття протестантів. Історія в школі, батьки і написи в її районі негативно змальовували образ протестанта, який утримувався, допоки респондентка не почала відвідувати інклюзивний театр «Веселкова фабрика», завдяки якому у неї з'явилися друзі іншого віросповідання. Як каже Конлон: «Старші покоління не зцілилися, і тому це продовжує передаватись молодшому поколінню». Натомість протестант Кіз теж виріс у закритому гомогенному середовищі — і більшу частину свого життя думав, що «всі католики були злими, страшними і хотіли нас убити»¹⁴⁷. Тобто незагоєні травми поколінь продовжують впливати на життя дітей і молоді Північної Ірландії.

Освіта

З моменту свого заснування в 1921 році система освіти Північної Ірландії переважно складалася з державних шкіл (які здебільшого відвідували учні-протестанти) і католицьких шкіл (які відвідували майже виключно учні-католики). Хоча конфесійна сегрегація була значною мірою успадкована після поділу Ірландії в 1920 році, лише в 1970-х дослідники освіти почали розглядати потенційні зв'язки між сегрегованими школами та суспільними конфліктами¹⁴⁸. Першою спробою зламати усталену форму освіти стало створення агітаційної групи «Всі діти разом», заснованої батьками у 1970-х роках, її бачення полягало в тому, щоб наявні школи могли перейти до інтегрованого статусу. Коли жодна з діючих шкіл

143 A vision of a Comprehensive Child and Adult Mental Health Service (CAMHS) - July 2006: <https://www.health-ni.gov.uk/sites/default/files/publications/dhssps/Camh%20Vision%20Comprehensive%20Service%20Report.pdf>

144 O'neill, S., Armour, C., Bolton, D.A., Bunting, B.P., Corry, C., Devine, B., Ennis, E., Ferry, F., McKenna, Á.E., McLafferty, M., & Murphy, S. (2015). Towards a better future: the trans-generational impact of the Troubles on mental health. 8.

145 Statement on Children's Rights in Northern Ireland (SOCRNI 1) – 2018: <https://www.niccy.org/what-we-do/statement-on-childrens-rights-in-northern-ireland-socrni/statement-on-childrens-rights-in-northern-ireland/>

146 Children & Young People: <https://peaceplatform.seupb.eu/en/story-of-peace/key-themes/children-and-young-people/>

147 C. Magee, Northern Ireland's 'peace babies' say sectarianism lives on, thwarting progress, 2023: <https://edition.cnn.com/2023/04/09/europe/good-friday-agreement-peace-baby-intl-gbr/index.html>

148 C. McGlynn, Education for Peace in Integrated Schools: A Priority for Northern Ireland?, Child Care in Practice 10(2), 2002, pp. 85-94.

не змогла трансформуватися, це призвело безпосередньо до створення у 1981 році Lagan College, першої запланованої інтегрованої школи в Північній Ірландії.

Рада інтегрованої освіти Північної Ірландії (NICIE) створена в 1987 році як координаційний орган для надання порад і вказівок школам і групам батьків. Наказ про реформу освіти 1989 року надав Міністерству освіти статутну відповідальність за заохочення та сприяння інтегрованому навчанню. Хоча негайне поточне фінансування могло бути надано новим школам, які відповідали суворим критеріям зарахування та зростання, не було жодного положення про капітальне фінансування, доки школи з часом не продемонстрували свою життєздатність¹⁴⁹.

Майкл Вордлоу, директор Ради інтегрованої освіти Північної Ірландії, каже, що навіть якщо всі шкільні навчальні програми повинні включати міжпредметні теми, такі як освіта для взаєморозуміння та вивчення культурної спадщини, існує також «прихована навчальна програма», коли студенти різних релігій розділені. Молоді люди можуть прожити все своє дитинство, ніколи не зустрівши однолітка іншої релігії, а мир і примирення навряд чи настане, коли студенти не можуть навчатися разом¹⁵⁰.

Меморіалізація

Загалом деякі дослідники критикують гегемонію уряду Північної Ірландії у створенні та поширенні колективної пам'яті¹⁵¹. Тривають суперечки щодо меморіалів, особливо тих, котрі встановлені групами учасників бойових дій. Певні меморіальні проекти в Північній Ірландії не тільки не сприяють примиренню, а й самі виступають каталізатором більшого насильства, як, наприклад, Меморіальний сад Джеймса Маккеррі й Роберта Ніла (присвячений жертвам насильства ІРА, включно з тими, хто загинув під час стрілянини в 1970 році на території католицької церкви Святого Матвія), який неодноразово ставав мішенню вандалів¹⁵². У вересні 2023 року набув чинності «Закон про Лихоліття в Північній Ірландії (спадщина та примирення)». Законом створюється незалежна комісія з примирення та відновлення інформації, обмежується проведення кримінальних розслідувань, судових проваджень, розслідувань та скарг поліції, розширюється схема звільнення в'язнів. Цей закон припиняє всі кримінальні розслідування, цивільні позови, розслідування поліцейського омбудсмена та замінює їх новою Незалежною комісією з примирення та відновлення інформації, яка розглядатиме серйозні правопорушення, пов'язані з Лихоліттям, пропонуватиме умовний імунітет за ці злочини та даватиме рекомендації щодо усної історії та вшанування пам'яті. Проти цього закону виступають потерпілі та їхні родини, усі політичні партії Північної Ірландії та уряд Ірландії¹⁵³. Частина 4 законопроекту стосується

149 The History of Integrated Education: <https://www.ief.org.uk/integrated-education/the-history-of-integrated-education/>

150 C. Tell, In Northern Ireland / Schools of Reconciliation, 1999: <https://www.ascd.org/el/articles/-schools-of-reconciliation>

151 Rolston, W. (2020). Ambushed by Memory: Post-Conflict Popular Memorialisation in Northern Ireland. *International Journal of Transitional Justice*, 14 (2), 320-339: <https://doi.org/doi:10.1093/ijtj/ijaa004>

152 Pinkerton, P. (2012). Resisting Memory: The Politics of Memorialisation in Post-conflict Northern Ireland. *The British Journal of Politics & International Relations*, 14(1), pp. 131-152. doi: 10.1111/j.1467-856X.2011.00458.x

153 Taking the UK to court might be awkward but it's the right thing to do morally, 22.11.2023: <https://www.qub.ac.uk/Research/GRI/mitchell-institute/news/22112023-KieranMcEvoyarticle.html>

«вшанування пам'яті Лихоліття» та сприяння «академічному звіту» про конфлікт. Чимало коментаторів і науковців уже сумнівалися, наскільки справедливим і відкритим може бути такий процес і результат з погляду вшанування пам'яті минулого¹⁵⁴.

■ УСПІШНІ ЗАХОДИ

Інституційний успіх

У Північній Ірландії реакція уряду на визнання впливу конфлікту на дітей та молодь включала створення у 2003 році посади Уповноваженого Північної Ірландії у справах дітей та молоді (NICCY) «для захисту та сприяння правам та найкращим інтересам дітей та молоді» і розробку десятирічної стратегії для дітей та молоді в 2006 році, яка згодом була замінена поточною десятирічною стратегією на 2019–2029 роки¹⁵⁵.

Згідно з Наказом про освіту (мінімальний зміст навчальної програми) від 2007 року (2007 N° 46), громадянська освіта стала обов'язковою вимогою в навчальній програмі для учнів ключових етапів 1–4 (від 5 до 16 років). За даними Ради з навчальних програм, іспитів та оцінювання (ССЕА), обґрунтуванням цього стали: важливість розуміння молодими людьми того, як ними керують, і як вони можуть брати участь у демократичному процесі, щоби покращити життя для себе та інших; відповідальність освіти за підтримку миру та стабільності в Північній Ірландії¹⁵⁶.

Крім того, у партнерстві Асамблеї Північної Ірландії з ССЕА були розроблені ресурси для громадянської освіти. Вебсайт¹⁵⁷ містить інтерактивні мультимедійні ігри та заняття, а також нотатки вчителя та плани уроків. Щорічні конференції вчителів надають актуальну інформацію про Асамблею, ідеї уроків та можливості зустрітися з депутатами. Спеціальні проєкти дозволяють молодим людям досліджувати проблеми та висловлювати свої погляди. Регулярні заходи під гаслом «Let's Talk» («Обговорімо») збирають учнів із різних шкіл для обговорення з обраними представниками, допомагаючи розвинути знання про проблеми, взаєморозуміння та навички спілкування¹⁵⁸.

Освітня служба також співпрацює з асамблейними комітетами, щоб зібрати думки молодих людей щодо законодавства та запитань. Під час мандата 2011–2016, використовуючи фокус-групи та онлайн-опитування, молоді люди консультувалися щодо законопроєкту про дорожній рух, про боротьбу з булінгом у школах та щодо законопроєктів про спільну освіту; а також на такі теми запитів: перевірки шкіл, спільна й інтегрована освіта, стратегія спільної побудови об'єднаної громади (TBUC) та шкільні ради.

154 Troubles Legacy Bill 'It's almost as if the UK is writing itself out of the North's history', 08.09.2023: <https://www.thejournal.ie/readme/northern-ireland-troubles-legacy-bill-6162581-Sep2023/>

155 Children and young people's strategy, 2019-2029: <https://www.education-ni.gov.uk/sites/default/files/publications/education/2019-2029%20CYP%20Strategy.pdf>

156 M. McConville, The Northern Ireland Assembly and the School Curriculum, 17.10.2016: <https://www.assemblyresearchmatters.org/2016/10/17/the-northern-ireland-assembly-and-the-school-curriculum/>

157 <https://education.niassembly.gov.uk/>

158 Ibid.

Контекст Асамблеї Північної Ірландії, її освітня програма й ресурси, що базуються на її діяльності, також допомагають розвивати міжпредметні навички, як-от: грамотність (наприклад, навички дебатів і термінологія демократії); вміння рахувати (наприклад, через розуміння бюджету); спілкування; мислення; вирішення проблем; робота з іншими та використання інформаційно-комунікаційних технологій. Загалом програма створена для того, щоб усі молоді люди залишали школу з розумінням важливості уряду та того, як впливати на урядові рішення¹⁵⁹.

Неформальні ініціативи

Процес розбудови миру в Північній Ірландії також характеризується низкою успішних неформальних ініціатив. Проєкт дружби дітей для Північної Ірландії, Inc. (The Children's Friendship Project for Northern Ireland, CFPNI) — програма зміцнення миру та дружби, яка сприяла взаєморозумінню та взаємодії між католицькими та протестантськими підлітками Північної Ірландії, їхніми родинами та друзями між 1987 та 2007 роками. Підлітки в Північній Ірландії, які продемонстрували потенціал стати майбутніми лідерами, були відібрані та об'єднані в міжкультурні команди, щоби провести кілька тижнів разом протягом літа в американському домі, де вони могли в нейтральному оточенні потоваришувати й зосередитися на своїх спільних рисах, а не на відмінностях. CFPNI спонсорував численні зустрічі в Північній Ірландії, як до, так і після літа, щоби побудувати та підтримувати дружбу між парами, а також розширити міжкультурні контакти з іншими підлітками в програмі, іншими членами родини та друзями. Понад 2000 підлітків, які взяли участь у програмі CFPNI, походили з усіх шести графств Північної Ірландії та з усіх соціально-економічних груп¹⁶⁰. Цей проєкт бере свій початок у багатьох «схемах відпусток» 1980-х років, які дозволяли дітям і з католицької, і з протестантської громад подорожувати до Сполучених Штатів на кілька тижнів протягом літніх місяців. Діяльність була різною, але включала участь у громадських роботах і волонтерських програмах, культурних заходах і заходах із формування команди, зосереджуючись на лідерстві та вирішенні конфліктів. Проте основну увагу зосереджували на побудові дружби, і ключовою вимогою було те, що обидва учасники з двох основних релігійних груп у Північній Ірландії мали ділити кімнату на час свого перебування з американською приймальною сім'єю¹⁶¹. Програма була оцінена досить позитивно.

Серед молодіжних ініціатив слід відзначити Молодіжну мережу за мир (Youth Network for Peace, YNP) — транскордонну молодіжну ініціативу для створення активного руху 10 000 різноманітних молодих людей віком 15–25 років по всій Північній Ірландії та прикордонних регіонах Ірландії, результатом чого став змістовний, цілеспрямований та стійкий контакт між молодими людьми з різних громад¹⁶². Так, Молодіжний демократичний хаб об'єднує 10 000 молодих людей різного походження, які збираються для вирішення спільних проблем і питань. Для обговорення цих питань діє Радіо YNP, спрямоване на об'єднання та залучення молодих людей з обох боків ірландського кордону, а також на підвищення обізнаності щодо проблем, з якими сьогодні стикаються молоді люди та їхні регіони. Радіо YNP включає живу музику, політичні дебати та рецензії на блокбастери, і всі шоу створені молодими людьми або за участю молодих людей.

159 Ibid.

160 2023 – Reconnecting CFPNI: <https://friendships4peace.org/childrens-friendship-project-for-northern-ireland/>

161 Ellison, Christine Smith (2014) "The Role of Youth in Post Accord Transformation in Northern Ireland," *Peace and Conflict Studies*: Vol. 21 : No. 1, Article 2. DOI: 10.46743/1082-7307/2014.1001, Available at: <https://nsuworks.nova.edu/pcs/vol21/iss1/2>

162 Youth Network for Peace: <https://www.youthaction.org/youth-network-for-peace>

Меморіалізація

«Зцілення через пам'ять» (Healing Through Remembering) — незалежна ініціатива, що складається з різноманітних членів із різними політичними поглядами, які працюють над спільною метою: як впоратися зі спадщиною конфлікту в Північній Ірландії¹⁶³. Однією з успішних практик, вартою уваги, можна вважати широкий процес консультацій у рамках проєкту «Зцілення через пам'ять» щодо методів і стратегій меморіалізації й подальшого зцілення. 108 поданих документів надали рекомендації щодо процесу меморіалізації¹⁶⁴. Хоча ці рекомендації не були включені у формальну політику меморіалізації (яка станом на час написання цього матеріалу взагалі відсутня), такі консультації можуть стати корисним інструментом для розробки подібних стратегій.

■ НЕУСПІШНІ ЗАХОДИ

Розділеність освіти

У 2021 році державний секретар Північної Ірландії виступив зі зверненням у британському парламенті, де наголосив, що не всі наслідки Лихоліття вдалося ефективно подолати. Він наголосив на впливі міжпоколіннєвої травми минулого конфлікту, яка передається поколінням і відновлює розкол між громадами, а система реагування виявилася неспроможною знайти відповіді на ці виклики¹⁶⁵. У документі окремо згадується освіта, яка залишається розділеною, і яка б могла посприяти в процесі примирення і розбудові миру, через розширення інтегрованої освіти, використання технічної та професійної освіти для покращення освітніх результатів для дітей у всій громаді, а також через покращення університетського забезпечення Північної Ірландії¹⁶⁶.

Інтегрована освіта — безумовно, позитивна практика — щодо Ірландії залишається втіленою не на належному рівні. У Белфастській угоді (1998) інтегрована освіта згадується в контексті примирення, згідно з яким «суттєвим аспектом процесу примирення є сприяння культурі толерантності на всіх рівнях суспільства, включаючи ініціативи щодо сприяння заохочувати інтегровану освіту та змішане житло».

Інтегрована освіта визначається в Законі про інтегровану освіту 2022 року як спільне навчання в інтегрованій школі:

- тих, хто має різні культури та релігійні переконання (або жодних), включаючи розумну кількість як протестантських, так і римо-католицьких дітей або молоді;
- людей різного соціально-економічного статусу;
- людей із різними здібностями¹⁶⁷.

163 <https://healingthroughremembering.org>

164 <http://healingthroughremembering.org/wp-content/uploads/2015/11/HTR-Report-2002.pdf>

165 Addressing the Legacy of Northern Ireland's Past: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/1002140/CP_498_Addressing_the_Legacy_of_Northern_Ireland_s_Past.pdf

166 Ibid.

167 Integrated Education: <https://www.eani.org.uk/parents/integrated-education>

Але те, що реформа відбувалася завдяки діям громади, є свідченням як терміновості інтегрованих шкіл, так і недбалості політичних лідерів. Фонд інтегрованої освіти (IEF) допоміг кільком школам, які досягли цього статусу з моменту інтеграції першої школи Північної Ірландії в 1981 році. Жодна з цих 68 шкіл не була інтегрована через державну організацію. За словами Тіни Меррон, виконавчої директорки IEF: «Кожна інтегрована школа виникла завдяки створенню такої групи батьків або перетворенню наявної школи на заклад з інтегрованим статусом... кінцевий результат — це свідчення місяців, якщо не років, наполегливої праці батьків, вчителів та керівників»¹⁶⁸.

У 2014 році суддя Високого суду постановив, що Департамент освіти має «виконувати» свій статутний обов'язок заохочувати та сприяти розвитку інтегрованої освіти на стратегічному рівні. Суддя Тресі також пояснив, що термін «інтегрована освіта» не характеризує суто школи зі змішаним набором: мають саме створюватися офіційні школи, де інтеграція включає персонал і управління¹⁶⁹.

У 2023 році в Північній Ірландії функціонує 71 інтегрована школа (із загальної кількості 976), в якій навчається понад 27 000 учнів¹⁷⁰. Тобто лише 7 % шкіл інтегровані, більшість учнів відвідують сегреговані школи: «підтримувані», пов'язані з католицькою церквою, і «контрольовані» школи, які є державними та включають переважно протестантських учнів. Тисячі молодих людей також відвідують вибіркові «граматичні» школи, зазвичай розділені за релігійною ознакою¹⁷¹. Хоча дослідники можуть виміряти, скільки людей навчаються в інтегрованих школах, немає точного способу визначити, чи взаємодіють учні з кимось за межами своєї громади, та наскільки ефективна взаємодія для досягнення бажаних цілей програми. Існують також інші потенційні фактори, що впливають на результати цих шкіл, зокрема ймовірність того, що батьки, які віддають своїх дітей до інтегрованих шкіл, уже підтримують інтеграцію, а ті, хто є найбільшими противниками інтеграції, напевне, не записуватимуть своїх дітей до цих шкіл¹⁷².

Неуспішною в контексті Північної Ірландії слід вважати не саму ідею створення інтегрованих закладів освіти, а її реалізацію, а саме низький рівень підтримки державою. Досвід Північної Ірландії підтверджує, що значні зміни в системі освіти потребують підтримки держави — передусім інституційної, але також і матеріальної. Сегрегована освіта не є вирішенням питання щодо розбіжностей і відмінностей у суспільстві, а натомість тільки поглиблює їх і становить перешкоду для встановлення миру у постконфліктний період.

Відсутність психологічної підтримки

Дослідження Університету Ольстера в 2011 році показало, що 8,8 % опитаних відповідають критеріям посттравматичного стресового розладу. Шівон О'Ніл, професорка кафедри психічного здоров'я в університеті, наголошує: лю-

168 A. Wallace, Integrated education in Northern Ireland is urgent – why can't our leaders see that?: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2021/dec/02/integrated-education-northern-ireland-school>

169 The History of Integrated Education: <https://www.ief.org.uk/integrated-education/the-history-of-integrated-education>

170 Ibid.

171 L. Butterly, 'Indisputable' demand for integrated schools but challenges remain 25 years after Belfast Agreement, 2023: <https://www.irishtimes.com/ireland/education/2023/04/07/indisputable-demand-for-integrated-schools-but-challenges-remain-25-years-after-belfast-agreement>

172 H. Forsgren, Troubles in Northern Ireland: <https://ballardbrief.byu.edu/issue-briefs/troubles-in-northern-ireland>

дям у Північній Ірландії не пропонували підтримку та послуги. По психологічну допомогу почали звертатися десь у кінці 2010-х років. Вона також зазначає: незважаючи на поширеність психічних захворювань (найвищу у Великій Британії), фінансування психічного здоров'я значно нижче, як порівняти з іншими регіонами¹⁷³.

Дослідження щодо травматизації дітей у Північній Ірландії підтвердило, що діти та підлітки страждають від насильницьких збройних конфліктів. Стрес може проявлятися у дітей у вигляді посттравматичного стресового розладу, депресії, тривоги, фобій, поведінкових проблем, а також впливати на ріст і розвиток дитини. За словами докторки Карен Треу, професорки психології з Королівського університету Белфаста, психологічна травма дітей, які постраждали від насильства під час конфлікту, не розглядалася протягом багатьох років. Вважалося, що діти дуже стійкі, навіть коли стають свідками прямого насильства, наприклад, вбивства, тому дітям не надають психіатричних консультацій. Крім того, у своєму звіті 2003 року Департамент охорони здоров'я, соціального забезпечення та громадської безпеки DHSSPS Північної Ірландії виявив, що послуги з надання допомоги жертвам зазвичай розроблялися як відповідь на конкретну трагедію — і випадково вибраними сервісами. Страх за особисту безпеку, недовіра до уряду, дефіцит або недоступність спеціалізованих послуг для дітей, недостатнє фінансування послуг і неадекватна підготовка надавачів послуг були найпоширенішими перешкодами, з якими стикалося населення Північної Ірландії для вирішення ментальних проблем¹⁷⁴. Через те, що уряд Північної Ірландії не виділив достатніх коштів на послуги психічного здоров'я (фактично, фінансування цих послуг у Північній Ірландії є найнижчим у Сполученому Королівстві), консультування та доступ до послуг не такі поширені, як могли би бути¹⁷⁵.

■ ВИСНОВКИ

Досвід Північної Ірландії досить цікавий щодо українського контексту. Країна пережила більше 30 років активного насильства, а також фізичне розділення мурами так званих «стін миру». За 25 років перемир'я і припинення насильства ці стіни продовжують розділяти людей — як фізично, так і ментально. Навіть досить продумана й м'яка стратегія подолання наслідків Лихоліття, яка мала б знизити рівень поляризації в суспільстві і сприяти об'єднанню, не спрацювала на повний результат. Конфесійна належність продовжує виступати маркером ідентичності й політичної лояльності, і навіть молоді люди з різних груп, які виростили вже після закінчення Лихоліття, мають небагато шансів зустрітися поза рідкісними інтеграційними майданчиками, або в рамках ініціатив громадянського суспільства. Для України досвід Ірландії є цінним тим, що доводить необхідність зближення представників різних груп і визначає ключову роль держави у керуванні і підтримці цих процесів — зокрема, в матеріальній підтримці. Цього не зможуть замінити будь-які приватні заходи, навіть найякісніші і найуспішніші, а найкраще вони спрацюють у синергії.

173 Troubles trauma - the hidden legacy of violence, 2019: <https://www.bbc.com/news/uk-northern-ireland-цe т49357887>

174 Ghigliazza, Lisa A. (2008) "Children, Trauma, and the Troubles: Northern Ireland's Social Service Response," McNair Scholars Research Journal: Vol. 1 , Article 9.

175 H. Forsgren, Troubles in Northern Ireland: <https://ballardbrief.byu.edu/issue-briefs/troubles-in-northern-ireland>

ДОСВІД БЕЛЬГІЇ

Авторка: Анастасія Воробйова

Авторка: аналітикиня ГО «ЦГП Альменда», магістр із міжнародного права прав людини (Лундський університет, Швеція), наукова асистентка Інституту правових наук Польської Академії Наук.

■ ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ

Королівство Бельгія було створено в 1830 році, коли внаслідок національної революції його провінції вийшли зі складу Нідерландів. Відтоді посилився антагонізм між носіями французької та фламандської/нідерландської мов¹⁷⁶. До цього бельгійська територія перебувала під впливом іспанських (1585–1714), австрійських (1714–1794) та французьких (1794–1815) протекторатів, і далі ця територія входила до складу Нідерландів з 1815 по 1830 рік¹⁷⁷.

Із 1830 року єдиною офіційною мовою Бельгії стала французька, включно із мовою навчання: до 1883 року в країні не було середніх шкіл, де викладали би фламандською (місцевим діалектом нідерландської мови). 1898 року в Бельгії ухвалили закон про рівність фламандської та французької мов. Під час Першої світової війни німецька влада, яка прагнула до остаточного розпуску Бельгії, знову розділила її на два адміністративні блоки: Фландрію зі столицею у Брюсселі та Валлонію зі столицею в Намюрі¹⁷⁸.

Упродовж майже 150 років у Бельгії домінувала франкомовна еліта, включно з королівською родиною. Ситуація кардинально змінилася в середині ХХ століття через закриття підприємств та занепад фермерства, а нині Фландрія економічно значно потужніша за Валлонію. Тому, на думку франкомовних бельгійців, Фландрія хоче взяти реванш за минуле, вимагаючи більше влади й незалежності від валлонців¹⁷⁹.

Сьогодні в країні окремо репрезентовані три головні громади — фламандська, франкомовна та німецькомовна. Через відсутність консенсусу в лінгвістичних питаннях у країні немає єдиних офіційних статистичних даних щодо використання трьох державних мов або ж їхніх діалектів. За різними даними вважається, що близько 59 % населення Бельгії розмовляє фламандською, а французькою розмовляє приблизно 40 % резидентів¹⁸⁰. Двомовність у Бельгії зовсім не означає, що обома мовами можна користуватися де завгодно. У столиці Брюсселі та околицях — так, у питаннях судочинства — так. Але занести у мерію фламандського містечка реєстраційні документи французькою не можна — закон забороняє¹⁸¹.

Оглядач нідерландськомовної газети «Het Nieuwsblad» Вім Вінкелманс пояснює: «Насправді вони (мови) не співіснують. Вони живуть поряд, проте зовсім не разом. Ми маємо чітко визначені лінгвістичні кордони: кожна спільнота має свою мову й територію. Проте є райони, де мови змішані — Брюссель та околиці. І от саме тут справи дуже погані. Ми, фламандці, не можемо порозумітися з

176 Сепаратистські настрої в серці Європи: чи існує загроза існуванню єдиної Бельгії?, 2019: <https://adastra.org.ua/blog/separatistski-nastroyi-v-serci-yevropi-chi-isnuye-zagroza-isnuvannyu-yedinoyi-belgiyi>

177 Б. Марусяк, Мовна політика в Бельгії: уроки для України, 07.11.2020: <https://www.promoteukraine.org/uk/movna-politika-v-belgii-uroki-dlya-ukraini/>

178 G. Gupta, How can Belgium overcome its regional linguistic conflicts?: <https://blogs.lse.ac.uk/socialpolicy/2021/03/18/how-can-belgium-overcome-its-regional-linguistic-conflicts/>

179 В. Єреміца, Двомовне співіснування в Бельгії: «штучна» країна, реальні проблеми, 01.07.2008: <https://www.radiosvoboda.org/a/1182238.html>

180 Сепаратистські настрої в серці Європи: чи існує загроза існуванню єдиної Бельгії?, 2019: <https://adastra.org.ua/blog/separatistski-nastroyi-v-serci-yevropi-chi-isnuye-zagroza-isnuvannyu-yedinoyi-belgiyi>

181 І. Мельник, Бельгійська двомовність: виникла з сепаратизму, завершується розколом, 26.11.2009: https://texty.org.ua/articles/9945/Belgijska_dvovovnist_vynykla_z_separatyzmu_zavershujetsja_rozkolom-9945/

валлонцями в багатьох речах, починаючи від розподілу території й закінчуючи державним устроєм. Особливі проблеми з франкомовними поселеннями навколо Брюсселя, що навідріз відмовляються розмовляти нідерландською, хоча це територія Фландрії».

Бельгійське суспільство характеризується трьома основними поділами: соціально-економічним, філософсько-ідеологічним та лінгвістичним. Ця комбінація відмінностей створила розділену державу, і по суті сформувала бельгійський федералізм. Мовний розрив відчутно позначається на інституційних домовленостях та різних державних політиках країни¹⁸².

Бельгійський компроміс

Трансформація від унітарної держави до федеративної, яка почалася з конституційної реформи 1970 року (так звана перша реформа) і продовжилася останньою реформою 2014 року (так звана шоста реформа), мала задовольнити дві різні вимоги. По-перше, боротьба фламандського руху за визнання й розвиток фламандської культури та мови призвела до створення спільнот із юрисдикцією над культурними питаннями. Своєю чергою, друга вимога, бажання валлонців контролювати дії, спрямовані на реагування на економічний занепад Валлонії з 1960-х років, призвела до створення регіонів з юрисдикцією над економічними питаннями¹⁸³. Згідно з чинною конституцією (стаття 2), Бельгія складається з трьох громад: французької, фламандської та німецькомовної. Переважно громади мають юрисдикцію над культурою та освітою, а також питаннями щодо «особистих стосунків» — це, наприклад, охорона здоров'я, захист молоді та соціальна допомога. Територія німецькомовної спільноти відповідає німецькомовному лінгвістичному регіону.

Французька та фламандська спільноти мають свою окрему територію, яка відповідає фламандськомовному регіону для фламандської спільноти та франкомовному регіону для французької спільноти, але вони також мають спільну територію, яка відповідає двомовному брюссельському лінгвістичному регіону. Обидві спільноти можуть ухвалювати закони, які стосуються території Брюсселя, але лише для одномовних установ, наприклад, у сфері культури. Питання мови посідало центральне місце в еволюції бельгійської федерації. Компроміс базується на трьох компонентах або стовпах: мовна свобода, розподіл повноважень щодо мовної політики та принцип територіальності¹⁸⁴.

Конфронтації

Конфронтації між франко- та нідерландськомовними спільнотами за мовними питаннями неодноразово охоплювали політичне життя Бельгії, а економічні й соціальні проблеми здебільшого переносилися в політико-лінгвістичну площину. Цю напружену атмосферу у відносинах між мовними спільнотами слід розглядати в контексті історичної спадщини політичного, економічного й культурного домінування франкомовної еліти у Фландрії та Брюсселі, представники якої завжди вбачали загрозу в будь-яких змінах, дивлячись на них крізь призму стереотипу «поразка-перемога».

182 Sébastien Van Drooghenbroeck and Patricia Popelier, The Belgian Linguistic Compromise: Between Old Battles and New Challenges, 2022: <https://forumfed.org/wp-content/uploads/2022/03/OPS-55-Language-Policy-Belgium.pdf>

183 Ibid.

184 Ibid.

Подальші перемовини дали народження складному й тривалому процесу державного реформування. В основі цієї болісної еволюції були романтичні ідеали монолінгвальних районів. Ключовим елементом такої політики став принцип територіальності, тобто офіційна мова залежить не від того, хто нею розмовляє, а від того, де цей «хтось» перебуває. У Бельгії офіційними визнано три мови: нідерландську, французьку й німецьку. Офіційну мову кожного з відповідних муніципалітетів чітко прописано в Конституції країни. Більшість муніципалітетів має лише одну офіційну мову, і всі відносини між громадянами та урядом здійснюються із застосуванням саме цієї мови.

У цьому сенсі Брюссельський столичний регіон є одним із небагатьох винятків. Він єдиний офіційно двомовний регіон країни, у якому нідерландська та французька мови мають статус офіційних. Його мешканці офіційно визнані членами фламандської або франкомовної спільноти, а решта мешканців вважається членами лише однієї із спільнот, а саме, фламандської, франкомовної чи німецькомовної — залежно від офіційної мови за місцем їхнього проживання.

Ці три «співтовариства» мешкають у трьох «регіонах» Не враховуючи муніципалітетів із мовними установами, лише фламандський регіон є суто монолінгвальним; до складу Валлонії належать франко- та німецькомовні муніципалітети, а 19 муніципалітетів Брюссельського столичного регіону є білінгвальними.

І регіони, і співтовариства мають власні повноваження, виборчу систему, законодавчі та виконавчі органи, а також власний адміністративний апарат і служби. Компетенція співтовариств поширюється на питання культури та освіти, а також на так звані справи з охорони особистості (зокрема, це охорона здоров'я, соціальне забезпечення, молодіжна політика, справи меншин тощо).

Таким чином, становище Фламандського Співтовариства в Брюсселі й нідерландської мови взагалі визначається не лише кількістю носіїв останньої, а й позицією в країні. Порушення цієї хиткої рівноваги на національному чи регіональному рівнях автоматично позначиться на зв'язках та співтоваристві між відповідними спільнотами на обох рівнях¹⁸⁵.

Згідно з Конституцією країни, зі 150 депутатів Палати представників 49 місць закріплено за депутатами від Валлонії, 79 — за представниками Фландрії і 22 — за вихідцями з двомовного центрального виборчого округу — Брюсселя-Халле-Вільворде. Аналітики підкреслюють, що зовнішнє домінування фламандців не має значення для вирішення проблем між мовними спільнотами. Для Бельгії вважається обов'язковим досягнення компромісу між політичною більшістю в обох частинах країни. Яблуком розбрату, що спричинило глибоку політичну кризу, стало розділення округу Брюсселя-Халле-Вільворде на франкомовний Брюссель і пояс його нідерландськомовних передмість. Фламандці вимагають поділу виборчого округу на дві частини: франкомовний Брюссель повинен стати окремим округом, а пояс його передмість з 35 нідерландськомовних комун повинен бути приєднаний до виборчого округу провінції Барабант Фламандський, на території якої розташована бельгійська столиця¹⁸⁶.

Після виборів 2007 року Бельгія шість місяців залишалася без уряду через розбіжності та чвари між нідерландськомовною Фландрією на півночі та

185 Територіальний розподіл мов та мовна геостратегія: хрестоматія / ред. кол.: А. І. Анісі-мова, І. С. Попова. — Д.: ЛІРА, 2016. — 211 с.

186 Бельгійський парламент розбився про мовне питання, 2010: <https://news.obozrevatel.com/ukr/abroad/43526-belqijskij-parlament-rozbivsy-a-pro-movne-pitannya.htm>

франкомовною Валлонією на півдні. Через три роки той самий конфлікт знову повалив уряд¹⁸⁷.

Освіта

Щоб остаточно зняти тривале напруження, уряд пішов на створення практично незалежних систем освіти нідерландською, французькою й німецькою мовами. Йдеться саме про незалежність, бо перекривання дуже мале, адже у школах кожної з мовних громад вивчення «другої» мови розпочинається дуже пізно. Це призводить до того, що значна частина населення Фландрії і Валлонії погано володіє другою державною мовою¹⁸⁸.

Хоча три мови мають офіційний статус, у школах Валлонії нідерландська мова не завжди є частиною обов'язкової освітньої програми, а у Фландрії французьку мову викладають обмежено — і німецька, відповідно, не вважається обов'язковою у Фландрії та Валлонії. Звісно, це залежить від конкретного місця розташування школи та вибору батьків, але загалом ситуації, коли бельгійці з Валлонії не говорять нідерландською мовою і коли у фламандців, порівняно з двома десятиліттями тому, зменшуються знання французької мови, цілком звичні — і, як наслідок, їм важко зрозуміти одне одного¹⁸⁹.

У Брюсселі існує дві незалежні системи освіти: фламандської та французької спільноти. Мешканці Брюсселя можуть вільно вибирати між ними, тому освіта здебільшого одномовна. Проте більшість студентів закінчують школу у 18 років (обов'язковий шкільний вік) зі знанням двох-трьох іноземних мов. Вони зазвичай починають вивчати іншу національну мову (нідерландську або французьку) на третьому році початкової школи. Другу іноземну мову, переважно англійську, починають вивчати на початку середньої школи. Учні можуть обрати вивчення третьої іноземної мови в останні роки середньої школи, і тут вибір дійсно залежить від школи¹⁹⁰.

Спроби об'єднання

Держсекретар Бельгії з питань державної служби Гендрік Боґарт виступав із пропозицією всім державним чиновникам, принаймні вищого рангу, досконало володіти двома державними мовами: французькою та нідерландською. Однак, ініціатива держсекретаря Гендріка Боґарта не отримала особливої підтримки, хоча й мала законні підстави.

Серед заохочувальних заходів слід згадати щомісячний так званий лінгвістичний бонус за володіння сертифікатом на знання другої державної мови, але це стосується тільки двомовного Брюсселя — а не, наприклад, земель на сході Валлонії. Фландрія раніше неодноразово намагалася зробити суворішим та обов'язковим лінгвістичний відбір на посади державних службовців навіть регі-

187 I. Traynor, The language divide at the heart of a split that is tearing Belgium apart, 2010: <https://www.theguardian.com/world/2010/may/09/belgium-flanders-wallonia-french-dutch>

188 Сисоєва С.О., Кристопчук Т.Є. Освітні системи країн Європейського Союзу: загальна характеристика. Навчальний посібник / С.О. Сисоєва, Т.Є. Кристопчук; Київський університет імені Бориса Грінченка. — Рівне: Овід, 2012. — 352 с.

189 Б. Марусяк, Мовна політика в Бельгії: уроки для України, 07.11.2020: <https://www.promoteukraine.org/uk/movna-politika-v-belgii-uroki-dlya-ukraini/>

190 Language and education: https://www.ucl.ac.uk/dutchstudies/an/SP_LINKS_UCL_POPUP/SPs_english/brussels/onderwijs.html

онального рівня. Проте, остання така ініціатива у 2011 році була зупинена Європейською комісією, яка назвала її дискримінаційною і примусила фламандську владу пом'якшити мовні вимоги до кандидатів¹⁹¹.

■ ВИСНОВКИ

Деякі дослідники в своїх роботах щодо вирішення мовних проблем в Україні дають приклад кількомовних країн, зокрема Бельгії. На деяких окупованих українських територіях вже майже 10 років офіційно не вивчалась українська мова, а натомість активно насаджувалась російська — і тому після деокупації повстане питання мови, бо частина населення з ТОТ ніколи могла й не вивчати українську поза домом, а на території, підконтрольній українському уряду, російська сприймається як мова ворога і інструмент колоніальної політики. Тому питання мови після деокупації буде одним з основних.

Проте досвід Бельгії, як вбачається, має мало позитивного в своїй суті: країна протягом декількох століть залишається розділеною за мовною ознакою, і результатом цього розділення є в прямому сенсі відсутність порозуміння між франкомовними і фламандськомовними бельгійцями. Тому намагання відокремити окремі регіони з «регіональною» російською не призведуть до тривалого миру й реінтеграції в межах єдиної країни, а призведе до ще більших напруженостей і сегрегацій — і навіть потенційно до ще одного конфлікту на мовному ґрунті.

191 В. Єреміца, Мовний тест у Бельгії складає... прем'єр-міністр, 17.01.2013: <https://www.radiosvoboda.org/a/24843887.html>

(НЕ)ВИВЧЕНИЙ ДОСВІД

Досвід досліджуваних країн наочно доводить, що не існує універсального рішення до викликів, які постають у поляризованих суспільствах, особливо у повоєнний період. Однак найважливішим є те, що нерозв'язані проблеми минулого можуть суттєво впливати на сьогодення — тому невивчений досвід інших країн вкрай важливий для розуміння того, як можна побудувати успішнішу модель реінтеграції, з урахуванням локального контексту.

Згідно з висновками експертів, а також інтерв'ю, проведеними зі стейкхолдерами з країн Балкан і Німеччини, можна стверджувати, що всі виклики, які ми виділили як основні в контексті дослідження (повоєнне відновлення, подолання психологічних травм, сегрегація, створення навчальних програм, меморіалізація), є комплексними і взаємопов'язаними. Ігнорування чи недостатнє реагування на один із викликів може призвести до посилення негативного впливу інших. Наприклад, недостатнє пропрацювання психологічних травм може призвести до посилення поляризації суспільства, що своєю чергою підсилює сегрегацію, а сегрегація призводить до дискримінації. Тому реінтеграційні політики слід розглядати саме як систематичну і комплексну діяльність з різних напрямків, які нерозривно пов'язані між собою. Саме це розуміння було відсутнє в досліджуваних країнах, і за словами респондента з балканської країни: *«Війна, яка закінчилась більше 20 років тому, продовжується в головах людей»*.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ВИКЛИКИ

Збройні конфлікти призводять до руйнівних наслідків — це і вимушена міграція людей з території бойових дій, і знищення інфраструктури (а іноді й цілих міст), і спадання соціально-економічного добробуту населення. Зазвичай у країнах, виснажених війною, не вистачає ресурсів на швидке відновлення, а іноді таких ресурсів бракує й країнам, які економічно давно оговтались від шоку війни — що релевантно в контексті возз'єднання Німеччини. Незважаючи на економічну стимуляцію, території колишньої Східної Німеччини досі менш привабливі з інвестиційного й економічного погляду, залишається розрив у розмірі пенсій: на території колишньої Західної Німеччини вони більші. На важливості відновлення економічної спроможності населення наголошували й респонденти з країн Балкан, бо економічні наслідки війни досі продукують міграцію з регіону, «витік мізків», а також відтік населення з сільських і відділених від столиці районів в пошуках матеріального благополуччя. Тому створення умов для покращення соціально-економічного добробуту, робочих місць, програм профорієнтації є вкрай важливою частиною успішної реінтеграції, що зрештою зменшить і рівень маргіналізації населення в довгостроковій перспективі.

ПСИХОЛОГІЧНІ ІНТЕРВЕНЦІЇ

Як зауважували наші респонденти, робота щодо реінтеграції має починатись ще до закінчення активних бойових дій, як і безпосередньо робота з постраждалим населенням. В контексті БіГ наголошувано на тому, що професіо-

нальна психологічна допомога надавалась нецентралізовано, здебільшого була доступна у великих містах (і не досягала маленьких міст і селищ) через численні благодійні і неурядові організації, які залежали від зовнішнього фінансування з-за кордону, що досить швидко скінчилось — як і самі інтервенції. Відсутність систематичної і тривалої психологічної допомоги призвела до травматизації населення, яке передає старі травми до молодого покоління, що яскраво демонструє досвід Північної Ірландії. Важливість психологічних інтервенцій згадували й респонденти з Хорватії, які розповідали про те, що неопрацьовані травми минулого впливають і на сьогоднішній день, зокрема стимулюють сегрегацію в суспільстві, яка існує в Хорватії і нині.

СЕГРЕГАЦІЯ

Сегрегація є логічним, але вкрай негативним наслідком війни, особливо в країнах, розділених етнічно. Ердутська мирна угода, яка закінчила активну фазу війни на Балканах, на законодавчому рівні закріпила фактичну сегрегацію середині суспільства БіГ. Колись мультиетнічні райони стали моноетнічними, а серед змішаних районів популярною стала концепція «двох шкіл під одним дахом», де діти різного етнічного походження не перетинаються між собою. В регіоні Вуковар в Хорватії, де проживає сербська нацменшина, була обрана подібна модель — сербським дітям, з дозволу батьків, дали змогу навчатись за хорватською програмою, але сербською мовою, окремо від хорватських дітей. Як зауважили місцеві експерти з недержавного сектору, хоча ця практика допомогла розв'язати деякі суперечки в повоєнний період (наприклад, ті хорвати, котрі повернулись з сербських концтаборів, не хотіли, щоб їхні діти ходили до школи з етнічними сербами), така практика в довгостроковій перспективі не вирішує жодних суперечок, а тільки поглиблює розділення у суспільстві.

Тому пріоритетом має бути не розділення, а об'єднання людей, незалежно від того, якими глибокими можуть бути протиріччя, особливо в перші повоєнні роки — і тут особливо підсвічується роль адекватних і координованих психологічних інтервенцій, які мають допомогти зі зниженням рівня поляризації в суспільстві. Досвід сегрегованих шкіл в БіГ, Хорватії та Північній Ірландії доводить, що шлях розділення замість конструктивного діалогу і спроб об'єднання є неуспішною практикою, яка поглиблює розділення в суспільстві в довгостроковій перспективі. Також довгий досвід сегрегації створює додаткові перешкоди для спроб об'єднання — що демонструє досвід Дунайської школи в Вуковарі, яка так і не була реалізована через політичне небажання і перепони з боку представників політичних сил, яким вигідне сегреговане статус-кво. Створення сегрегованих мовних районів, як в Бельгії, призводить до того, що громадяни однієї держави буквально не володіють головним інструментом для порозуміння — спільною мовою, що теж призводить до численних суперечок і незгод в середині суспільства.

Політика держави має бути спрямована на попередження і протистояння сегрегації в суспільстві, і для цього варто використовувати різні інструменти. Респонденти з країн Балкан цілком позитивно оцінювали практики неформальної освіти — наприклад, поїздок і програм обміну дітей і молоді між різними регіонами, що суттєво розширює світогляд і допомагає в подоланні упереджень, які можуть існувати між різними групами — якщо вони проводять час разом і навчаються мирно співіснувати протягом цього періоду. Такі програми можуть позитивно впливати і на інші групи — наприклад, на батьків та інших членів спільноти, в яку повертаються діти після закінчення програми з новими враженнями

і, можливо, зміненим поглядом на усталені упередження. Двома проблемними аспектами цієї практики можуть бути недостатність ресурсів і відсутність сталої follow-up програми, які мають бути враховані у майбутньому. Представники громадського сектору, які безпосередньо організовували такі програми й обміни (зокрема, в Хорватії, БіГ і Сербії) наголошували на тому, що їхні ресурси в організації цих програм є вкрай обмеженими і підтримка держави — зокрема фінансова — необхідна для існування сталих програм, а не короткострокових інтервенцій. З іншого боку, як показує досвід Північної Ірландії, важлива й наявність follow-up програм — залучення випускників програми до різних спільних проєктів є додатковим бонусом, який теж позитивно впливає на загальну ефективність програми. Досвід Північної Ірландії щодо об'єднаних шкіл (які існують здебільшого з ініціативи та за підтримки батьків) теж демонструє важливість підтримки держави у контексті об'єднання освіти, бо на одному активізмі батьків і громадських організацій неможливо створити справді інклюзивну освіту.

ОСВІТА

І респонденти в БіГ, і респонденти в Хорватії наголошували на тому, що незважаючи на будь-які розбіжності, діти з різних груп мають навчатись разом. Але важливим аспектом є те, що саме вони вивчатимуть в закладах освіти. Освіта грає важливу роль в повоєнний період, і навчальна програма має відповідати викликам, які виникають після закінчення — це стосується і подолання психологічних травм, і збільшення поляризації суспільства, і дискримінації на будь-яких підставах. В контексті України окремою проблемою є подолання руйнівних наслідків політики Росії щодо освіти на ТОТ, зокрема індоктринації й мілітаризації дітей і молоді. Щодо цієї проблеми респонденти з Німеччини зауважували, що після закінчення Другої світової війни не проводилось політики щодо пропрацювання наративів, які поширювала націонал-соціалістична пропаганда, а підручники та навчальні програми були просто замінені на інші. Але пропрацювання цих наративів, у максимально нетравматичний для психіки дітей спосіб, є вкрай важливим для успішної реінтеграції в суспільстві. Вкрай неефективно замовчувати проблематичні події (як відбувалося в повоєнній Німеччині щодо часів націонал-соціалізму) і встановлювати мораторії на вивчення конкретних періодів (як-от події 1990-х років в Хорватії, про які згадували експерти з неурядових організацій). Замовчування в публічній сфері призводить до того, що діти і молодь перебувають під більшим впливом батьків і спільнот, які можуть просувати свої негативні установки на молоде покоління. Важливим є подання інформації про такі події в максимально врівноважений і нейтральний спосіб — так, вдалим прикладом може бути пропрацювання проблемних наративів не через безпосередній досвід минулої війни, а через приклади Голокосту, як зокрема робиться у посібнику «Holocaust & Peace: Lessons from the Past for the Future»¹⁹², який використовуватиметься в формальній освіті у кантоні Сараєво БіГ¹⁹³.

Важливо також запроваджувати програми з розбудови миру, медіаграмотності, розв'язання конфліктів в системі формальної освіти — бо зрештою, неформальні ініціативи є добровільними, і як завважували експерти, важливо також охопити тих, хто самостійно навряд чи подав би заявку на подібну програму.

192 <https://p-crc.org/app/uploads/2022/01/pedagogical-manual-holocaust-peace-eihr-pcrc-forumzfd.pdf>

193 Post Conflict Research Center influences the formal education system in Bosnia and Herzegovina through Holocaust manual, 22 February 2023: <https://www.sigrid-rausing-trust.org/story/post-conflict-research-center-influences-the-formal-education-system-in-bosnia-and-herzegovina-through-holocaust-manual/>

му чи тренінг. Формальна ж освіта може покрити саме ту цільову групу і внести позитивний вклад у загальносуспільні процеси. Для цього можна використовувати не тільки «класичні» методи, як-от створення посібників і інших навчальних матеріалів, а й більш приязні до дітей: наприклад, ігри, моделі дебатів та інші форми неформальної освіти під час шкільних занять.

МЕМОРІАЛІЗАЦІЯ

Ще одним аспектом є питання меморіалізації — бо діти й молодь мають свій унікальний досвід, який теж має враховуватись під час розробки відповідних політик, і тому важливо також документувати досвід дітей в максимально нетравматичний спосіб. Це успішно втілюється War Childhood Museum в Сараєво, де збирають історії дітей, які пережили війну. Ці свідчення не тільки виступають потужним інструментом для вшанування досвіду респондентів, а й допомагають нинішньому поколінню побачити історію війни очима своїх співвітчизників не через політичну призму, а суто з людського боку. В історії війни має бути вшанована пам'ять не тільки військового характеру, а й цивільних жертв зі всіх сторін конфлікту — що залишається проблематичним аспектом у країнах Балкан. За існування діаметрально протилежних наративів чи спроб інструменталізації цих наративів конкретними політичними силами, дуже важливо мати інклюзивну й сенситивну політику вшанування пам'яті та уникати націоналістичних позицій — як, наприклад, у контексті Хорватії, де загалом процес вшанування жертв війни є досить хорватоцентричним і спирається здебільшого на образ країни-переможця, якою не було скоєно жодних злочинів¹⁹⁴. У подоланні таких наративів важливу роль відіграють рішення судів, а особливо міжнародних судових інстанцій, як-от МКТЮ. Рішення судів використовуються для спростування націоналістичних позицій у контексті того, що в рішеннях викладається конкретна версія подій, встановлена незалежним судовим органом, а отже, має високий рівень достовірності. Проте, навіть рішення міжнародної судової установи не сприймаються позитивно у всіх країнах, особливо коли рішення спростовує націоналістичні наративи, які успішно інструменталізуються політичними силами. Але важливість цих рішень¹⁹⁵, як важливого інструменту побудови процесу меморіалізації на основі встановлених фактів і протидії фальсифікаціям і ревізіонізму, підкреслював і Спецдоповідач ООН з питань репарацій у підсумковому звіті після візиту до Хорватії у 2022 році. Тому меморіалізація має передусім ґрунтуватись на фактах, бути приязною до різних груп населення і враховувати досвід дітей і молоді.

Головний досвід, який має бути вивчений із історії країн — це те, що політика реінтеграції потребує спільних зусиль держави, недержавного сектору і всього суспільства, які мають діяти в синергії заради досягнення спільної мети. Тільки спільними зусиллями, з наявністю ресурсів, і з розумінням того, що всі заходи мають бути направлені на збереження найкращих інтересів дитини, можна забезпечити максимально дитиноцентричну й атравматичну реінтеграцію — і винести з неї власну науку.

194 Ivana Polić, *OPINION. Three Decades On, War's Legacy Still Overshadows Croatia*, 2021: <https://balkaninsight.com/2021/03/31/three-decades-on-wars-legacy-still-overshadows-croatia/>

195 Visit to Croatia, Report of the Special Rapporteur on the promotion of truth, justice, reparation and guarantees of non-recurrence, Fabián Salvioli, A/HRC/51/34/Add.1, 19 July 2022.

МАТРИЦЯ

ПОДОЛАННЯ МЕНТАЛЬНИХ ТРАВМ		
	Успішні практики	Неуспішні практики
КРАЇНИ БАЛКАН	Проведення роботи з психологами в повоєнні роки (водночас важливо відзначити обмежену тривалість цієї практики та її доступність переважно в великих містах)	Відсутність фокусної уваги на програму пропрацювання ментальних травм, особливо з дітьми і молоддю
		Відсутність тривалих програм психологічної підтримки
		Обмежений доступ до програм для мешканців маленьких та віддалених сіл та містечок
НІМЕЧЧИНА	Під час проведення дослідження не було зібрано достатньо інформації, щоб визначити успішні практики в цьому напрямі. Проте автори не виключають наявність таких	Брак комплексної роботи щодо подолання ментальних травм у повоєнні роки й після возз'єднання
БЕЛЬГІЯ	Нерелевантно до контексту дослідження	Нерелевантно до контексту дослідження
ПІВНІЧНА ІРЛАНДІЯ	Наявність короткострокових інтервенцій для жертв конкретних інцидентів	Відсутність комплексних програм психологічної підтримки (фокус на короткострокових інтервенціях)
ЗМІНА ІДЕНТИЧНОСТІ		
НЕРЕЛЕВАНТНО В ДОСЛІДЖУВАЛЬНИХ КРАЇНАХ		
ЗМІНА СВІТОГЛЯДУ		
	Успішні практики	Неуспішні практики
КРАЇНИ БАЛКАН	Проведення позакласних занять з навчання розбудові миру, правам людини тощо (переважно недержавними організаціями)	Відсутність системності: <ol style="list-style-type: none"> 1. програми з розбудови миру, прав людини та інші подібні програми не є обов'язковими на загальнонаціональному рівні 2. програми обміну відбувались як частина приватних ініціатив і також не були підтримані на загальнонаціональному рівні
	Використання нетравматичних і опосередкованих тем для пропрацювання гострих тем, наприклад через призму подій Голокосту	
	Наявність програм обміну для подолання шкідливих наративів і розширення світогляду	

НІМЕЧЧИНА (в повоєнні роки і після об'єднання Німеччини)	Розроблено окремі політики з денаціфікації населення	Наявність різних політик для ФРН і НДР, які перебували під впливами різних держав
	У ФРН відбувся повний перегляд змісту підручників, художньої літератури і наповнення нових шкільних програм у відповідності меті денаціфікації та демілітаризації	Брак відновлення справедливості та низький рівень правосуддя в повоєнний період
	Проведено політику денаціфікації (відхід від ідеології нацизму, повний демонтаж політичної системи)	
	Відбулась комплексна робота з подолання наративів націонал-соціалізму, зокрема через запровадження змін в освітній сфері	
БЕЛЬГІЯ	Нерелевантно до контексту дослідження	Нерелевантно до контексту дослідження
ПІВНІЧНА ІРЛАНДІЯ	Нерелевантно до контексту дослідження	Нерелевантно до контексту дослідження
МЕМОРІАЛІЗАЦІЯ		
	Успішні практики	Неуспішні практики
КРАЇНИ БАЛКАН	Висвітлення подій війни через особисті історії, без політичного забарвлення (зокрема підхід, опрацьований музеєм воєнного дитинства в Сараєво)	Висвітлення страждань тільки однієї сторони конфлікту з одночасною демонізацією іншої
	Створення меморіальних комплексів для комеморації значущих подій	Висвітлення подій війни з перспективи переможця
НІМЕЧЧИНА	На основі інформації, зібраної комісіями, визначалися рекомендації федеральному уряду щодо формування політики пам'яті та заходів з опрацювання минулого	Відтермінування процесів повноцінного обговорення нацистського минулого на 20 років після закінчення війни (1960-ті роки ХХ століття)
	Наявність актуальної й комплексної стратегії політики пам'яті	Масове замовчування і витіснення з пам'яті жахливих подій довоєнного та воєнного періоду, заперечення правди в колективній свідомості німців та водночас несприйняття політики денаціфікації
БЕЛЬГІЯ	Нерелевантно до контексту дослідження	Нерелевантно до контексту дослідження
ПІВНІЧНА ІРЛАНДІЯ	Проведення консультацій з різними діячами щодо політики меморіалізації (неформальна ініціатива)	Відсутність комплексної й інклюзивної політики меморіалізації

СОЦІАЛЬНІ, ЕКОНОМІЧНІ ПЕРСПЕКТИВИ

	Успішні практики	Неуспішні практики
КРАЇНИ БАЛКАН	Нерелевантно до контексту дослідження	Розділеність країни (в контексті БіГ), що зокрема негативно впливає і на економічний розвиток
		Відсутність програм із повернення ВПО і біженців до рідних громад, через що відбулось скорочення населення, а мультиетнічні регіони стали моноетнічними
НІМЕЧЧИНА	Наявність великих інвестицій в НДР після возз'єднання	Недостатня фінансова підтримка, що призвело до міграції з колишньої східної Німеччини
	Ефективна підтримка молоді через соціальну, економічну та освітню політику у ФРН після возз'єднання. <i>(в той же час інформації про програми спрямовані на подолання наслідків індоктринації не було знайдено в рамках дослідження)</i>	
БЕЛЬГІЯ	Нерелевантно до контексту дослідження	Нерелевантно до контексту дослідження
ПІВНІЧНА ІРЛАНДІЯ	Нерелевантно до контексту дослідження	Нерелевантно до контексту дослідження

ДИСКРИМІНАЦІЯ І СЕГРЕГАЦІЯ

	Успішні практики	Неуспішні практики
КРАЇНИ БАЛКАН	Створення та реалізація спільних навчальних поїздок представників різних етнічних груп: програми обміну, спільне відвідування меморіалів, відпочинок тощо	Зафіксовано на державному рівні роздільне навчання представників різних етнічних груп, зокрема концепція «двох шкіл під одним дахом» в Боснії та Герцеговині
НІМЕЧЧИНА	Створення та функціонування програм обміну між школами Сходу і Заходу Німеччини після возз'єднання	Не були виявлені
БЕЛЬГІЯ	Нерелевантно до контексту дослідження	Наявність регіонального розділення за мовною ознакою і жорстке регулювання використання лише регіональної мови, що призводить до непорозумінь людей з різних регіонів через мовний бар'єр
ПІВНІЧНА ІРЛАНДІЯ	Створення та реалізація програм поїздок до третьої країни, під час якої представники різних релігійних груп проживали разом	Низька ефективність державної політики щодо програми інтегрованих шкіл

Наша місія

Наближаємо реінтеграцію населення
(де)окупованих територій та закладаємо основи
гарантій неповторення.

